

05

С Р П С К А
ПОЛИТИЧКА
М И С А О
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

**ЕКСТРЕМИЗАМ И БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**

Марија Ђорић, Страхиња Обреновић,
Саша Мијалковић, Душко Башкало

**„МОЋ/ЗНАЊЕ” И СЕЋАЊЕ – СУБЈЕКТИВИСТИЧКИ ПРИСТУП
АНАЛИЗИ ДРУШТВЕНИХ ФЕНОМЕНА**

Драган Станар, Стефан Радојковић, Милан Урошевић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Мирослав Стевановић, Предраг Павлићевић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

Број 5/2024.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије, Добрињска 11, Београд

Телефон: 011 3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs; spm@ips.ac.rs

<https://www.ips.ac.rs>

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 5/2024. XXXI vol. 87

Главни и одговорни уредник

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије

Заменик главног и одговорног уредника

др Нада Радужи, научни саветник, Институт за политичке студије

Извршни уредници

ма Олга Стевановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Андреа Матијевић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије

Редакција часописа

др Милан Јовановић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Дејан Ђурђевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Београду,

др Живојин Ђурић

др Јасна Милошевић Ђорђевић, редовни професор, Факултет за медије и комуникације,

др Ђуро Бодрожић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Кирил Шевченко, професор, Руски државни универзитет друштвених наука, Минск,

др Вишња Стојадиновић, научни сарадник, Институт за политичке студије,

др Андреј Баранов, професор, Кубански државни универзитет, Краснодар,

dr Mamoru Sadakata, Professor, Graduate School of Law, Nagoya University, Japan,

dr Ewa Bujwid-Kurek, Professor, Institute for Political Science and International Relations
of the Jagiellonian University, Krakow, Poland,

др Михаил Залиханов, професор, члан Руске академије наука

Секретари часописа

др Марија Докић, научни сарадник, Институт за политичке студије,

ма Андријана Лазаревић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Љиљана Коларски, истраживач сарадник, Институт за политичке студије,

ма Јелена Вујановић, истраживач сарадник, Институт за политичке студије

Савет часописа

др Зоран Аврамовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

др Сретен Сокић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука,

Универзитет у Београду, др Милован Митровић, редовни професор у пензији, Правни факултет,

Универзитет у Београду, др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије,

др Драган Симеуновић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Милан Ђрдар, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду,

др Зоран Стојиљковић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Драгана Митровић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду,

др Љубиша Деспотовић, редовни професор,

Факултет за европске правно-политичке студије у Новом Саду

Чланови савета из иностранства

dr Simon James Critchley, Professor, New School for Social Research, dr Anastasia Mitrofanova, Professor,

Diplomatic Academy of the Russian Federation, Moscow, др Иван (Алексејевич) Чарота, професор, члан

Белоруске академије наука; члан Руске академије наука; члан Српске академије наука и уметности

Лектура и коректура

Ања Маљевић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа

SCIndeks, C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Тема броја:

ЕКСТРЕМИЗАМ И БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Марија Ђорић, Страхиња Обреновић

СТРАНИ ТЕРОРИСТИЧКИ БОРЦИ КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ
БЕЗБЕДНОСНИ ПРОБЛЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ.....9-26

Саша Мијалковић, Душко Башкало

КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ВАХАБИЈСКИХ ЗАЈЕДНИЦА
НА ПОДРУЧЈУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА.....29-51

„МОЋ/ЗНАЊЕ” И СЕЋАЊЕ – СУБЈЕКТИВИСТИЧКИ ПРИСТУП АНАЛИЗИ ДРУШТВЕНИХ ФЕНОМЕНА

Драган Станар

КУЛТУРА СЕЋАЊА И ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА.....53-68

Стефан Радојковић

ГЕНЕЗА ПОЛИТИКЕ ИСТОРИЈЕ ХОЛОКАУСТА
– СТУДИЈА СЛУЧАЈА: РЕПУБЛИКА СРБИЈА 1945–2020.... 71-98

Милан Урошевић

„ДУХ У СВЕТУ БЕЗ ДУХА”
– ФУКООВО ТУМАЧЕЊЕ ИРАНСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
И ОТПОР ЗАПАДНОЈ МОДЕРНОСТИ.....101-126

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Мирослав Стевановић, Предраг Павлићевић

ДЕТЕРМИНАНТЕ КОРУПЦИЈЕ У

ГЛОБАЛНОМ ФИНАНСИЈСКОМ ПОРЕТКУ.....129-152

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

EXTREMISM AND SECURITY CHALLENGES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Marija Đorić, Strahinja Obrenović

FOREIGN TERRORIST FIGHTERS AS A POTENTIAL
SECURITY PROBLEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA.....9-26

Saša Mijalković, Duško Baškalo

CONFLICT POTENTIAL OF THE WAHABIAN
COMMUNITIES IN THE WESTERN BALKANS AREA.....29-51

“POWER/KNOWLEDGE” AND MEMORY – A SUBJECTIVISTIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF SOCIAL PHENOMENA

Dragan Stanar

CULTURAL MEMORY AND MILITARY TRADITION.....53-68

Stefan Radojković

GENESIS OF HOLOCAUST HISTORY POLITICS
– CASE STUDY: REPUBLIC OF SERBIA 1945-2020.....71-98

Milan Urošević

“SPIRIT IN A WORLD WITHOUT SPIRIT” – FOUCAULT'S
INTERPRETATION OF THE IRANIAN REVOLUTION
AND RESISTANCE TO WESTERN MODERNITY.....101-126

ESSAYS AND STUDIES

Miroslav Stevanović, Predrag Pavličević

DETERMINANTS OF CORRUPTION

IN THE GLOBAL FINANCIAL ORDER.....129-152

ТЕМА БРОЈА

**ЕКСТРЕМИЗАМ И БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**

Марија Ђорић*

Институт за политичке студије, Београд

Страхиња Обреновић**

Институт за политичке студије, Београд

СТРАНИ ТЕРОРИСТИЧКИ БОРЦИ КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ ПРОБЛЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ***

Сажетак

У раду се анализира феномен страних терористичких бораца, који могу представљати потенцијални безбедносни проблем за Републику Србију. Аутори су најпре направили дистинкцију између термина страних бораца и страних терористичких бораца, да би у наставку рада фокус био на класификацији овог феномена. Иако се страни борци као појава јављају много раније, фокус овог истраживања је на рат у Сирији који је инволвирао велики број међународних актера, укључујући и терористичке организације, попут „Исламске државе”. Централни део рада је посвећен институционалном и стратешком оквиру Републике Србије који се бави превенцијом и борбом против насилног екстремизма и тероризма. Поред тога, аутори су анализирали све потенцијалне фазе (и уједно проблеме) повратка страних терористичких бораца,

* Имејл-адреса: marija.djoric@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9993-1424.

** Имејл-адреса: obrenovic.strahinja@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9726-340X.

*** Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

али и њихових породица на територију Републике Србије, дајући предикционе анализе.

Кључне речи: тероризам, страни борци, страни терористички борци, екстремизам, радикализација, насиље, Сирија, Исламска држава (ИСИС)

ПОЈАМ СТРАНИХ ТЕРОРИСТИЧКИХ БОРАЦА

Иако се термин *страни терористички борци* користи тек од недавно, појам *страних бораца* датира одвајкада. Сетимо се само Шпанског грађанског рата (1936–1939) у коме су на Франковој страни учествовали Хитлерови, Мусолинијеви и Салазарови борци¹, док су се на страни Републике борили добровољци (између 35.000 – 40.000) из више од 50 земаља света (Музеј историје Југославије 2006). У овом рату учествовало је и 1.700 добровољаца из Југославије (Музеј историје Југославије 2006). Добри примери су и ратови у Авганистану и Чеченији, као и ратови на простору бивше Југославије 90-тих година. Еклатантан пример овог феномена у савремености можда се најбоље види у Украјини, где се и на руској и на украјинској страни прикључују борци из читавог света. У свим овим сукобима, поред домаћег становништва, учествовали су и страни борци, који се називају добровољцима.

Женевска академија за међународно хуманитарно право (*Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights*) термин *страни борац* одређује као особу „која напушта своју земљу рођења или сталног боравишта како би се придружила недржавној, наоружаној групи у оружаном сукобу у иностранству, руководећи се примарно идеологијом, вером или сродништвом” (*Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights* 2014, 3). Оно што је одмах уочљиво код дефиниције страних бораца, јесте да се не помиње експлицитно тероризам, чиме се наслеђује евидентна разлика између *страних бораца* и *страних терористичких бораца* (FTF).² Заправо, главна разлика између ова два појма је у томе што се страни терористички борци искључиво боре у оквиру

¹ Тзв. добровољачки корпус.

² *Foreign Terrorist Fighter*.

терористичких групација, док су страни борци претежно учесници рата, неке побуњеничке групе и сл. Ова разлика је веома битна јер рат и тероризам (иако су форме сложеног облика политичког насиља) нису идентични феномени³. Ако се фокусирамо на оно што их повезује, то је свакако чињеница да одлазе из својих матичних држава, како би учествовали у сукобима у иностранству (отуда и привед „страни“).

Дефиниција „страних терористичких бораца” се може наћи у Резолуцији СБ УН 2178, те су они одређени као „особе које путују у државу која није држава њиховог пребивалишта или држављанства, у циљу извршавања, планирања или припремања или учешћа у делима тероризма или спровођења терористичке обуке и терористичког обучавања, укључујући и обуку везану за оружани сукоб” (UN 2014). Иначе, израз *страни терористички борац* се први пут помиње 2014. године у Резолуцији Савета Безбедности УН 2170 (али се још увек не даје дефиниција). Ова резолуција је експлицитно осудила насиље које спроводе терористичке организације „Исламска држава” и „Ал нусра фронт”.⁴ Од важних међународних докумената који се баве савременим терористичким борцима, поред резолуција УН, треба издвојити и Додатни протокол уз Конвенцију Савета Европе о спречавању тероризма из 2015. године (који има неколико чланова које се директно или индиректно баве овом темом: члан 4. Путовање у иностранство ради тероризма; члан 5. Финансирање путовања у иностранство ради тероризма; члан 6. Организовање или друго омогућавање путовања у иностранство ради тероризма) (Council of Europe 2015).

Сматра се да се феномен страних терористичких бораца развијао у три таласа:

- *Први талас* се везује за рат у Авганистану (борба са Совјетима 80-их година 20. века), када су се углавном Арапи са Блиског истока прикључивали „Ал Каиди”;
- *Други талас* је углавном обухватао блискоистичну елиту која је студирала у западним земљама, те је по повратку 90-их одлазила у „Ал Каидине” кампове за обучавање у Авганистану;

³ Више о феномену тероризма у Stanar 2020.

⁴ Као огранак Ал Каиде.

- *Трећи талас* се заснивао по принципу „дихада без вође” и подразумевао је једну нефрагментирану структуру, која није изискивала одлазак у камп, већ је своју моћ првенствено темељила на интернету и друштвеним мрежама.

Неки истраживачи тврде да је са развојем ИСИС-а дошло и до стварања четвртог таласа страних терористичких бораца, који се заснива на локалној мрежи комуникација и повезивања људи који деле исту идеологију (Coolsaet 2016).

ЗАПАДНИ БАЛКАН И СТРАНИ ТЕРОРИСТИЧКИ БОРЦИ

Сматра се да је у периоду од 2012. до 2016. године више од 1.200 особа из региона Западног Балкана отпутовало на сиријско и ирачко ратиште (Vuljubašić i Azinović 2023, 20). Алармантан је податак неких страних истраживача да су Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија и аутономна покрајина Косово и Метохија у првих десет места на свету са највећим бројем страних терористичких бораца у односу на укупан број становника (Bloomberg 2016). Све наведено указује на потребу за дубљим проучавањем феномена страних терористичких бораца у нашем региону.

Иако је незахвално одредити заједничке особине терориста који су пореклом са Балкана⁵, постоји неколико додирних тачака које их повезују (UNODC 2017):

- умрежени су са дијаспором (посебно у Немачкој и Аустрији);
- имају низак степен образовања;
- углавном поседују криминалну прошлост;
- незапосленост је један од фактора радикализације;
- долазе претежно из дисфункционалних породица;
- показују склоност ка менталним болестима.

Ове карактеристике треба схватити веома опрезно, јер се могу односити на било коју другу категорију терориста, без обзира на идеологију којој припадају и њихово порекло. Посебно је незахвално

⁵ Зато што не постоји универзалан начин радикализације и сваки „случај терористе” треба сагледавати на индивидуалном нивоу.

доводити менталне болести у корелацију са насиљем⁶, укључујући и тероризам као политички облик насиља (Ђогић 2024).

Такође, треба имати у виду да страни терористички борци нису хомогена скупина и да је потребно класификовати их на основу релевантних критеријума. Индикативна је и њихова мотивација, на коју треба обратити пажњу, јер нису сви терористи имали исте факторе одбијања/привлачења у процесу радикализације. До сада су се издвојила четири типа страних терористичких бораца (Venhaus 2010):

1. *Тражилац освете*. Овде је углавном реч о фрустрацијској агресији, која доживљава своју катарзу у виду „одушка” кроз терористичке активности.
2. *Тражилац статуса*. У питању су особе које имају потребе за стицањем угледа, тј. статуса кроз систем деструктивних вредности (какав је тероризам).
3. *Тражилац идентитета*. Пошто свако живо биће има потребу да припада некоме или нечему, онда се тај исконски осећај припадности рефлектује кроз стварање идентитета у терористичкој групи. Терористичке организације и групе често за појединце који им се прикључују представљају неки сурогат породице (или неку врсту „проширене породице”).
4. *Тражилац узбуђења*. У питању су индивидуе са авантуристичким духом (и неретко адреналинским типом личности), које у тероризму виде узбуђење и изазов који их покреће и често даје нови смисао животу.

Поред ове класификације која је урађена у не тако блиској прошлости, постоји могућност да се на основу критеријума мотивације изведу *две основне групе страних терористичких бораца, који се тичу само балканског простора:*

1. Прву категорију би чинили они који се регрутују из идеолошких разлога. Као окидач за радикализацију могу деловати постконфликтно друштво (нпр. ратови 90-их), осећај неправде и/или дискриминације и сл. Са овом

⁶ Нису сви људи са менталним проблемима склони насиљу, те треба бити обазрив са оваквим паушалним закључивањима. Зато је најбоље и у контексту менталног поремећаја неких терориста, све сагледавати кроз појединачне случајеве.

категоријом је уједно и најтеже радити у процесу евентуалне дерадикализације, јер је у питању идеологизација религије.

2. Другу категорију чине плаћеници или популарно названи „пси рата”. То су људи чији је основни мотив новац и који ће бити део групе и учествовати у сукобу све док постоји лукративни интерес, тј. новац.

Могли бисмо ставити и евентуално трећу категорију, која би укључивала појединце са неком врстом менталног поремећаја, што би било веома непоуздано из више разлога. Иако постоји могућност да депресија, нарцисоидни поремећај личности, посттрауматски поремећај личности и сл. буду генератори за терористичко деловање (Ђорић 2024), то не смемо третирати као правило. Рецимо, неки научници су пронашли директну везу између трауме и тероризма (Simi *et al.* 2016, 536–563), док најновија емпиријска истраживања показују да су код појединаца одређени ментални поремећаји подстицајно деловали на терористичке активности, али то је више изузетак, неголи правило (Corneil and Gill 2015).

Борба са терористичком организацијом „Исламска држава” је углавном завршена на терену, али је идеја и даље жива. То значи да се не сме потценити њено деловање, јер сада све више пружа своје „пипке” на регион Африке (Сахел) (Zelin 2024). Међутим, безбедносни фокус држава је тренутно на повратак терориста ИСИС-а (и њихових породица) у матичне државе, и то с разлогом. Према проценама међународних организација (Amnesty International) сматра се да се око 56.000 људи (од којих је 30.000 деце) налази у камповима Ал Хол и Ал Рој на североистоку Сирије (CNN 2024). Ови људи ће морати у једном тренутку да се врате у земље порекла и то ће бити велики безбедносни изазов, а још вероватније и безбедносна претња по многе државе⁷. Процес репатријације тече споро на глобалном нивоу, док на Западном Балкану није много боља ситуација. Један од највећих изазова биће недостатак искуства, посебно када је реч о мултиресорним тимовима који ће радити са повратницима на локалном нивоу. У већини земаља у нашем региону репатријација би требало да буде спроведена у четири фазе:

1. *Припрема* – Ова фаза укључује разне институционалне и законске припреме држава. Одређивање институционалне надлежности, усвајање сета закона и стратешких

⁷ О угрожавању националне безбедности видети: Proroković i Parezanović 2023.

докумената, само су неке од мера које подразумева фаза припреме. Поред тога, битно је идентификовати своје држављане и лоцирати њихова тренутна пребивалишта, што изискује и значајну међународну сарадњу (посебно уз помоћ Црвеног крста и Црвеног полумесеца).

2. *Фаза логистике* – Подразумева повратак појединаца из кампова (Ал Хол и Ал Рој) у матичне земље. Правило је да се терористи са њиховим породицама обавештавају о повратку најраније 24–48 сати (Dedeken i Ozborn 2021). До сада су се највише за повратак одлучивале жене и деца, док су мушкарци показивали резервисаност, углавном због страха од процесуирања.
3. *Рехабилитација* је најизазовнија фаза у којој су повратници већ у својим земљама. Тада се задржавају у установама које су посебно намењене њима ради здравствених и безбедносних провера.⁸ По завршетку ових провера, креће се са процесом рехабилитације који је за сваког појединца другачији. Велики терет рехабилитације пада углавном на службе за социјални рад. То је понекад веома изазовно, јер особље нема толико капацитета да ради 24 сата дневно (што ова фаза изискује) и нема довољно обученог особља за овај процес.
4. *Реинтеграција и ресоцијализација* су делови последње фазе која се у значајној мери ослања на припаднике цивилног сектора. Поред давања психолошке подршке, овде се доста пажње посвећује што безболнијем повратку у заједницу (и сигурно окружење) и проналажењу послова којима ће се повратници бавити како би могли да зарађују за живот.

Кад све сумирамо, могло би се рећи да процес репатријације поред припрема на „домаћем терену” (у виду обуке особља, доношења закона, стратегија и сл.) изискује и међународну сарадњу, посебно у контексту прикупљања безбедносних података и доказа за евентуално процесуирање. Како је ово релативно „свежа” тема, биће потребно још доста времена да сагледамо успех процеса дерадикализације и реинтеграције. До тада је веома драгоцен не само међународна, већ и регионална сарадња, како би се радило на размени искустава и добрих пракси.

⁸ Ова задржавања углавном трају до 72 сата.

ПОВРАТАК ТЕРОРИСТА СА РАТИШТА У РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ

Република Србија на срећу (или на жалост) има богато искуство у борби против тероризма. Још из периода Југославије Србија се суочавала са разним облицима тероризма⁹, да би током 90-их година 20. века била изложена етносепаратистичком тероризму ОВК¹⁰ на територији Косова и Метохије. Током 1999. године на југу Централне Србије (Бујановац, Прешево, Медвеђа), настаје нова етносепаратистичка организација ОВПМБ¹¹, са којом се наша земља успешно обрачунала у периоду 2000–2001. године.

Поред етносепаратистичког тероризма у новијој историји, Србија се суочава и са религијски фондираним тероризмом (мотивисан радикалним исламом) (више о томе Subotić 2017). Ова врста тероризма је кулминирала током рата у Сирији¹², када је из наше земље отишло 49 пунолетних грађана (37 мушкараца и 12 жена) у калифат тзв. „Исламске државе” (Ђогић 2023). До сада се десет лица вратило у Европу, погинуло је 12, док се остали налазе претежно у камповима у Сирији са одређеним бројем деце. Посебно је тешко одредити колико је деце тренутно у Сирији, јер су се поједина у међувремену родила, нека од њих се више не третирају као деца (јер су постали пунолетни), а постоје и претпоставке да су нека деца усвојена.¹³

Тужилаштво за организовани криминал је надлежно у Србији за процесуирање страних терористичких бораца. До сада је против седам лица подигнута оптужница, којима се на терет стављају следећа кривична дела у вези са терористичким активностима на територији Ирака и Сирије: тероризам, терористичко удруживање, врбовање и обучавање за извршење терористичких дела, јавно подстицање на извршење терористичких дела и финансирање тероризма (А1

⁹ Дobar пример су усташки тероризам, као и тероризам ВМРО (*Внатрешна македонска револуционерна организација*), која је као пробугарска терористичка организација деловала на подручју Македоније крајем 19. и почетком 20. века.

¹⁰ Тзв. Ослободилачка војска Косова.

¹¹ Тзв. Ослободилачка војска Прешева, Медвеђе и Бујановца.

¹² Пре тога, појава муцахедина је била доминантна током рата у Босни и Херцеговини 90-их година 20. века.

¹³ Стога би ДНК анализе биле пожељне за утврђивање сродства са родитељима, што већ практикује неке државе. Постоје и оне које не практикују проверу ДНК деце са родитељима, какав је случај са Босном и Херцеговином.

Jazeera 2018). Од седам наведених лица, три су завршила у затвору 2014. године, једно је депортовано из Турске током 2016. године, док су остали и даље недоступни органима Републике Србије.

Пресудом Апелационог суда 18. јануара 2018. године, седам лица¹⁴ (од тога три у одсуству) проглашени су кривим, те су осуђена на затворске казне у трајању од 69 година и 6 месеци (Slobodna Evropa 2018). Распон затворске казне за кривична дела у вези са тероризмом је велики у Србији и износи између 7,5 и 11 година. Важно је рећи да Србија има веома оштру казнену политику (у поређењу са осталим земљама Западног Балкана). Такође, треба нагласити да Србија за разлику од осталих земаља у региону, прави јасну дистинкцију између страних бораца и страних терористичких бораца, што је у складу са резолуцијом УН 2396 (UNODC 2017).¹⁵

Стратешки, институционални и законски оквир Републике Србије у борби против тероризма

Сузбијање насилног екстремизма и тероризма су од суштинског значаја у Националној стратегији за спречавање и борбу против тероризма за период 2017–2021. Ова стратегија је истекла, тако да је у овом тренутку Република Србија без важеће стратегије која се тиче екстремизма и насилног екстремизма. У међувремену је израђена *Студија о свим облицима радикализације и насилног екстремизма који су присутни у Републици Србији*, која ће предиспонирати настанак нове стратегије.

Стратегија која је важила до 2021. године је била у складу са свим међународним стандардима (Повеља УН, Глобална стратегија УН у борби против тероризма, Конвенција Савета Европе о спречавању тероризма и сл.). Србија је у контексту борбе против тероризма (и превенције) усвојила и Стратегију за борбу против прања новца и финансирања тероризма за период 2020–2024. Треба имати у виду да су насилни екстремизам и тероризам препознати као највећи ризик и претња по националну, регионалну и глобалну

¹⁴ Једно од ових седам лица није боравило на територији Сирије, већ је било задужено за врбовање и финансирање тероризма.

¹⁵ По овој резолуцији страни терористички борци су искључиво они који путују за иностранство ради терористичких активности. Насупрот томе, страни борци се најчешће процесуирају у земљама порекла због учествовања у оружаном сукобу у иностранству.

безбедност, на основу Националне стратегије безбедности, која представља највиши и најбитнији стратешки документ Републике Србије.¹⁶

У институционалном смислу речи, базична улога у *P/VERLT* (спречавању радикализације и насилног екстремизма који може водити ка тероризму) припада Националном координационом телу за спречавање и борбу против тероризма (Национално координационо тело/ НКТ у даљем тексту). На челу овог тела налази се Национални координатор.

Најбитнији задаци НКТ-а су да (Odluka o obrazovanju NKT 2024):

1. Координира у оквиру свих активности које се тичу насилног екстремизма, радикализације и тероризма (што подразумева превенцију и борбу против наведених појава).
2. Осигура спровођење Стратегије и утиче на успостављање јасних политика у овом домену.

Национално координационо тело је у обавези да Влади подноси кварталне извештаје, као и обједињени годишњи извештај који се тиче спровођења Националне стратегије и њеног Акционог плана (као и друге извештаје по потреби). Ово тело је конституисано од 26 чланова који су представници различитих државних институција¹⁷, док је његова претеча била Стална мешовита радна група за борбу против тероризма, формирана 2015. године.

Што се тиче законског оквира, Србија је 2014. године усвојила Закон о допунама Кривичног законика Републике Србије (2014), којим се уводе два нова кривична дела у вези са страним терористичким борцима:

- „Учествовање у рату или оружаном сукобу у иностраној држави” (Кривични законик 2014, чл. 386а) – казна затвором од шест месеци до пет година; ако је наведено кривично дело учињено у саставу групе, учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година;

¹⁶ Прва стратегија ове врсте је усвојена 2009. године, а последња 2019. године.

¹⁷ То су представници Министарства унутрашњих послова, Војнообавештајне агенције, Војнобезбедносне агенције, Безбедносно-информативне агенције, Канцеларије Савета за националну безбедност и заштите тајних података, Тужилаштва за организовани криминал, Републичког јавног тужилаштва, Министарства спољних послова и Министарства финансија.

- „Организовање учествовања у рату или оружаном сукобу у иностраној држави” (Кривични законик 2014, чл. 386b) – казна затвором од две до десет година.

Као што је већ наглашено, Србија прави стриктну разлику између страних бораца и страних терористичких бораца, што се одражава и на законску регулативу. Наиме, чланови 386а и 386b Кривичног законика се односе искључиво на стране борце, док се страни терористички борци, тј. терористи, третирају посебним члановима Кривичног законика.¹⁸ У том контексту делују и различити судови. Док је за стране борце надлежно Више јавно тужилаштво, докле је за стране терористичке борце (и терористе уопште) надлежно Тужилаштво за организовани криминал. Оваквим приступом, Србија се издваја у односу на земље у региону, које не праве стриктну разлику између наведених феномена.

Потенцијалне фазе повратка терориста (и њихових породица) из Сирије¹⁹

Како постоји велика вероватноћа да се страни терористички борци (као и њихове породице) врате из Сирије у Републику Србију, Национално координационо тело формирало је Радну групу за израду плана повратка још 2019. године. Сличне процедуре су урађене и у осталим државама у окружењу²⁰.

Током 2021. године усвојен је „Нацрт плана поступања у случају повратка страних терористичких бораца и њихових породица”, који се састоји из четири фазе:

¹⁸ Обично се ради о члану 393а („Терористичко удруживање”), мада постоји широк спектар кривичних дела која су у вези са тероризмом: „Тероризам”, члан 391 (казна затвором од пет до 15 година); „Јавно подстицање на извршење терористичких дела”, члан 391а (казна затвором од једне до 10 година); „Врбовање и обучавање за вршење терористичких дела”, члан 391б (казна затвором од једне до 10 година); „Финансирање тероризма”, чл. 393 (казна затвором од једне до 10 година).

¹⁹ Податке за овај сегмент рада ауторка је добила кроз дубинске интервјуе са представницима међународних организација, цивилног сектора и државних институција. Имајући у виду осетљивост теме, извори су анонимног карактера.

²⁰ Чланови у овим радним групама су у главном у свим земљама у региону били из релевантних безбедносних институција и министарстава.

1. Прва фаза припремних активности подразумева првенствено формирање локалних тимова, који ће се бавити повратницима. То би требало да буду мултидисциплинарни тимови изграђени од различитих стручњака, како би се припреме одвијале на најбољи могући начин. Идентификација повратника, провера њихових личних исправа, као и прикупљање безбедносних података, само су неке од радњи које улазе у прву фазу. Одређивање простора за прихват терориста и њихових породица је такође важан сегмент ове фазе.
2. Друга фаза се тиче непосредног прихвата лица, те би требало да укључује утврђивање идентитета лица и евентуалних доказа који се тичу потенцијалне кривичне радње. Указивање лекарске помоћи²¹ (уколико то буде потребно) је такође један од значајних сегмената ове фазе.
3. У трећој фази се спроводи боравак у прихватним центрима, који може укључивати рад на кривичном процесуирању одређених лица. Како повратници нису хомогена скупина (очекују се деца, жене, мушкарци), може се претпоставити да ће имати различите потребе, које ће подразумевати и различите приступе.
4. Четврта фаза се бави реинтеграцијом повратника у локалну средину. Најважнији носиоци ове фазе су локални тимови који ће се налазити на неколико кључних локација. Како је ресоцијализација значајан део ове фазе, потребна је обука локалних тимова, што је Србија до сада веома успешно урадила, користећи при том и искуства из региона.

Повратак страних терористичких бораца из Сирије и Ирака на територију Републике Србије може представљати својеврстан безбедносни проблем. Овај феномен је до сада био непознаница, посебно када је реч о групном враћању лица. Осим тога, овде није

²¹ Имајући у виду да се већина (пре свега) деце и одраслих налази у изазовним условима у камповима Ал Хол и Ал Рој, указивање лекарске помоћи ће бити од суштинског значаја. Посебно важни могу бити разговори са психолозима и психијатрима (у зависности од случаја), јер се претпоставља да ће значајан број повратника бити трауматизовано.

реч само о једној категорији (нпр. терористима), већ ћемо се сретати и са женама и децом. До сада су у региону углавном на жене гледали као жртве, али треба имати у виду да и поједине припаднице женског пола могу бити радикализоване, што се може негативно одразити и на децу, кроз процес васпитања. Поред законских и кривичних мера, треба радити и на медицинском приступу, јер није немогуће да повратници имају неку врсту пост трауматског поремећаја (или евентуално неки други вид менталног поремећаја)²². Посебно је сензитивно радити са децом која су живела или су чак рођена у ратним околностима.²³

Да би се адекватно приступило повратницима са ратишта и њиховим породицама, потребно је да мултидисциплинарни тим стручњака буде добро обучен. То би значило да имају знања из области безбедности, криминологије, психологије итд. и да имају све потребне вештине како би идентификовали нпр. степен радикализације појединца или пак, утврдили његово ментално стање. Да би се направила адекватна процена потребна је сарадња између различитих стручњака, што некада може бити изазов.

Рад са овим људима захтева преданост и радно време 24/7, што је често немогуће. Заправо, у свим земљама Западног Балкана, па и у Србији, највећи терет (посебно у фази рехабилитације и реинтеграције) сnose службе за социјални рад, које често немају довољно капацитета у људству. Следећи проблем је потреба за перманентном едукацијом службеника, што је често изазован посао, који изискује и прековремени рад, као и додатну мотивисаност.

Повратак у заједницу је велики изазов јер се поставља питање да ли ће ти појединци бити дискриминисани у својој заједници или ће пак, добити статус хероја. Обе ситуације су сензитивне и захтевају однос поверења између институција и повратника, а то није увек успешно. Осим тога, поставља се и социјално питање, тј. како им пронаћи адекватан посао и оспособити их да се потпуно интегришу у заједницу.

Овде би требало споменути и једно веома етички осетљиво питање које се тиче оних мајки које су, рецимо, радикализоване. Шта ће се десити са том децом? Да ли их привремено треба одвојити од мајке или их треба оставити са мајком која је усвојила

²² Могуће је да пате и од разних других болести, имајући у виду да су се налазили у веома нехуманим условима дужи временски период.

²³ Нека искуства из региона показују да су се деца, по повратку из Сирије, плашила тишине (што само указује на висок степен стреса и трауме).

терористичку идеологију? На ова и слична питања је веома тешко дати универзалан одговор, јер сваки случај треба сагледавати понаособ, што изискује пуно напора, мотивисаности, знања и многих других (нпр. материјалних) капацитета. Искуства других држава, како из региона и света су драгоцене али и различита, те се не смеју узимати као универзалне истине.

Упркос жељи да се испоштују људска права и идеја рехабилитације и реинтеграције, не треба заборавити ни важност безбедносног питања²⁴. Потреба да се ови људи налазе под одређеном врстом надзора (у зависности од процене ризика) је само једна од безбедносних ставки која ће се поставити. У прилог томе треба још рећи да и средина у коју се враћају мора бити безбедна и сигурна. Шта ћемо радити уколико је породица у коју се враћа одређено лице дубоко индоктринирана екстремистичким вредносним системом? Такође се мора обратити пажња не само на старе, већ и на нове контакте, јер постоји могућност да ће неки „домаћи екстремисти” показати жељу за повезивањем.

Процес рехабилитације и реинтеграције страних терористичких бораца и њихових породица је нешто што траје. Да бисмо знали колико је успешан, потребан је суд времена. Тек након одређеног протока времена, кроз процес евалуације, можемо знати да ли смо успели у раду са повратницима. Управо због сијасета питања која се намећу (нека смо овде поставили, а нека ће се још наметнути сама), евидентно је да повратак страних терористичких бораца и њихових породица може представљати значајан безбедносни ризик и претњу. Надлежни органи Републике Србије су на одговоран начин обавили све потребне припреме, што може бити значајна предност у процесу прихвата.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Al Jazeera. 2018. „Osudjenima za terorizam u Srbiji ukupno 67 godina zatvora.” *Al Jazeera*. Poslednji pristup 18. jun 2024. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2018/4/4/osudjenima-za-terorizam-u-srbiji-ukupno-67-godina-zatvora>.
- Buljubašić, Mirza, i Vlado Azinović. 2023. *Krivično procesuiranje stranih terorističkih boraca u Bosni i Hercegovini*. Atlantska inicijativa: Sarajevo

²⁴ Више о националној безбедности видети: Milošević i Stojadinović 2024.

- Bloomberg. 2016. "The Geography of Foreign ISIS Fighters." *Bloomberg*. Last accessed 30 May 2024. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-08-10/the-geography-of-foreign-isis-fighters>.
- CNN. 2024. "In prison because of our parents: Children of ISIS fighters coming of age in detention ask what they're being punished for." *CNN*. Last accessed 17 Jun 2024. <https://edition.cnn.com/2024/06/11/middleeast/isis-children-detention-syria-intl-cmd/index.html>.
- Coolsaet, Rik. 2016. "Facing the Fourth Foreign Fighters Wave – What Drives Europeans to Syria, and to Islamic State? Insights from the Belgian State." Last accessed 30 May 2024. <https://www.egmontinstitute.be/facing-the-fourth-foreign-fighters-wave/>.
- Corner, Emily, and Paul Gill. 2015. "A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism." *Law and Human Behavior* 39 (1): 23–34. doi: 10.1037/lhb0000102.
- Council of Europe. 2015. *Explanatory Report to the Additional Protocol to the Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism*. Last accessed 25 May 2024. <https://rm.coe.int/168047c5ea>.
- Dedeken, Kjara, i Kevin Ozborn. 2021. *Repatrijacija stranih terorističkih boraca iz Sirije: lekcije sa Zapadnog Balkana*. Poslednji pristup 12 jun 2024. https://resolvenet.org/sites/default/files/Policy%20Note%20%20Repatriating%20FTFs%20from%20Syria_Serbian.pdf.
- Ђorić, Marija. 2024. „Istraživanje korelacije mentalnih poremećaja i terorizma.” *Srpska politička misao* 85 (3): 39–58. doi: 10.5937/spm85-50255.
- Ђorić, Marija. 2023. "How to deal with violent extremism in the Western Balkans?" In *How to deal with uncertainties in increasingly complex environment?: (the new cartography of risk and crises)*, eds. Zoran Keković, Ratko Duev and Jadranka Polović, 11–24. Skopje: Faculty of philosophy/Institute for security, defense and peace „Ss. Cyril and Methodius” university; Belgrade: Center for risk analysis and crisis management (CARUK).
- Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights Academy. 2014. *Briefing (Kratko saopštenje akademije) No. 7 – Foreign Fighters under International Law*. Geneva: Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights Academy.
- Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019. Poslednji pristup 14 jun 2024.

- Milošević, Zoran, i Miša Stojadinović. 2024. „Društvene nauke i nacionalna bezbednost.” *Politika nacionalne bezbednosti* 26 (1): 27–44. doi: 10.5937/pnb26-50574.
- Muzej istorije Jugoslavije. 2006. *U čast španskih boraca: arhivski materijal, svedočenja, sećanja*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije.
- Odluka o obrazovanju NKT za sprečavanje i borbu protiv terorizma i određivanju i imenovanju Nacionalnog koordinatora za sprečavanje i borbu protiv terorizma [Odluka o obrazovanju NKT], „Službeni glasnik RS”, br. 58/2023 i 10/2024.
- Proroković, Dušan, i Marko Parezanović. 2023. „Veštačka inteligencija i psihološko-propagandne operacije u kontekstu ugrožavanja nacionalne bezbednosti.” *Politika nacionalne bezbednosti* 25 (2): 13–2. doi: <https://doi.org/10.5937/pnb25-46741>.
- Simi, Pete *et al.* 2016. “Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: A life-course criminological approach.” *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53(4): 536–563. doi: 10.1177/0022427815627312.
- Slobodna Evropa. 2018. „Višegodišnje kazne građanima Srbije zbog ratovanja u Siriji.” *Slobodna Evropa*. Poslednji pristup 12 jun 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-sirija-presuda/29142854.html>.
- Stanar, Dragan. 2020. „Vojska i terorizam: alternativna perspektiva opravdanosti upotrebe oružanih snaga protiv terorizma”. *Politička revija* 65 (3): 73–93. doi: 10.22182/pr.6532020.4.
- Subotić, Milovan. 2017. „Konfliktni potencijal potisnutog islamističkog ekstremizma na Kosovu i Metohiji.” *Politika nacionalne bezbednosti* (2): 143–157. doi: 10.22182/pnb.22017.8.
- UN. 2014. *Rezolucija 2178 Saveta bezbednosti UN*. Last accessed 6 May 2024. <https://www.un.org/securitycouncil/s/res/2178-%282014%29>.
- UNODC. 2017. *Strani teroristički borci: priručnik za institucije za obuku sudija i tužilaca u Jugoistočnoj Evropi*. Beč: UNODC.
- Venhaus, John M. 2010. *Special Report 236: Why Youth Join al-Qaeda*. Washington: United States Institute for Peace.
- Zelin, Aaron. 2024. “Local branches now control territory in Mali, Somalia, and Mozambique, setting the stage for new foreign fighter mobilizations, resource extraction opportunities, and perhaps even external operations against the West.” Washington Institute. Last accessed 12 Jun 2024. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/islamic-state-march-africa>.

Marija Đorić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Strahinja Obrenović**

Institute for Political Studies, Belgrade

FOREIGN TERRORIST FIGHTERS AS A POTENTIAL SECURITY PROBLEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

The paper analyzes the phenomenon of foreign terrorist fighters, who can represent a potential security problem for the Republic of Serbia. It is believed that in the period from 2012 to 2016, more than 1,200 people from the Western Balkan region (including Serbia, as well). The fact that 49 Serbian adult citizens went to Syria (37 men and 12 women) is very important. Authors first made a distinction between the terms foreign fighters and foreign terrorist fighters, so that in the continuation of the work the focus would be on the classification of this phenomenon. Although foreign fighters appeared much earlier, the focus of this research is on the war in Syria, which involved a large number of international actors, including terrorist organizations, such as the „Islamic State”. The central part of the work is dedicated to the institutional and strategic framework of the Republic of Serbia, which deals with the prevention and fight against violent extremism and terrorism. In addition, the authors analyzed all potential phases (and at the same time the problem) of the return of foreign terrorist fighters, as well as their families in the territory of the Republic of Serbia, giving predictive analyses. The return of foreign terrorist fighters from Syria and Iraq to the territory of the Republic of Serbia can represent a kind of security problem. This phenomenon has been unknown until now, especially when it comes to group face restoration. In addition, this is not only about one category (eg terrorists), but we will also meet with women and children. Up until now, in the region, women have mostly

* E-mail address: marija.djoric@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9993-1424.

** E-mail address: obrenovic.strahinja@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9726-340X.

been viewed as victims, but it should be borne in mind that individual members of the female gender can also be radicalized, which can have a negative impact on children as well, through the process of education. Due to all these facts, a multidisciplinary approach to this problem is necessary, which will involve experts from different fields.

Keywords: terrorism, foreign fighting, foreign terrorist fighting, extremism, radicalization, violence, Syria, Islamic State (ISIS)

* Овај рад је примљен 31. јула 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године.

*Саша Мијалковић**

Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду

*Душко Башкало***

Факултет безбједносних наука Универзитета у Бањој Луци

КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ВАХАБИЈСКИХ ЗАЈЕДНИЦА НА ПОДРУЧЈУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Сажетак

Западни Балкан има историјски потврђене предиспозиције за развој радикалног исламизма, а у новије време посебно кроз вахабијске заједнице и парацемате. С тим у вези, циљ рада је анализа историје ширења вахабизма и радикалног ислама на подручју Западног Балкана и услова који су допринели стварању вахабијских заједница. Такође, циљ је да се утврди колику безбедносну претњу по Западни Балкан представљају вахабијске заједнице и који су циљеви радикалних исламиста који ове заједнице стварају и чине. Најзад, циљ је да се идентификују/мапирају зоне потенцијалних конфликта.

Кључне речи: вахабије, радикални исламизам, парацемати, политичко насиље, Западни Балкан

* Имејл-адреса: sasa.mijalkovic@kpu.edu.rs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1179-4446>.

** Имејл-адреса: dusko.baskalo@fbn.unibl.org;
RESEARCHGATE ID: https://www.researchgate.net/profile/Sasa_Mijalkovic.

УВОД

Кроз историју, религија је често била кохезивни фактор међу друштвима и доприносила је смиривању тензија; с друге стране, неретко је подстицала сукобе и насиље (Stevanović 2022). Тако до политизовања, радикализације и злоупотребе религије најлакше долази у мултирелигијским срединама и на територијама где је и сама религиозност становништва на високом нивоу (Vukelić 2018, 52).

Управо је подручје Западног Балкана мултирелигијско, а становништво је веома привржено националном – етничком и верском идентитету. Чине га земље које су настале распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије: Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија, и Албанија. Као чланица Европске уније, Хрватска се не сматра делом овог региона, иако му географски припада (Gajić 2012, 88). Тако на Западном Балкану живе народи различите вере, нације, традиције и културе, а ове идентитетске различитости више пута су биле поводи сукоба и фактор дестабилизације.

Деведесетих година XX века на подручју Социјалистичке Федеративне Републике Југославије избио је грађански рат, којег су спонзорисали и подржали поједини центри политичке и војне моћи из Европе и НАТО, односно муслиманске државе. То није био обичан грађански рат, већ сукоб између вера (православља, католичанства и ислама) и нација (Срба, Хрвата и Бошњака). Неспорна је злоупотреба верске и националне привржености грађана ради наводног стварања националних држава, иза чега се испоставило да стоје геополитички циљеви и интереси великих сила. Из аспекта злоупотребе религије, првенствено ислама, посебно је важна 1993-ћа година, када на простор Босне и Херцеговине долазе инострани борци „муцахедини”, како би се борили на страни Бошњака. Осим најстрашнијих ратних злочина против немуслимана, они међу домицилним муслиманским становништвом почињу да шире радикални ислам и вахабизам. Слично се догодило и на Косову и Метохији 1999. године, где су идентификоване ћелије Ал Каиде.¹

Од тада, утицај радикалног ислама на Западном Балкану је све опаснији. Ризици и претње по регионалну безбедност су веће тиме што је у зонама развијеног радикалног ислама изразито

¹ О учешћу странаца у тероризму и оружаним сукобима на Космету 1999. године, опширније у: *Vlada Republike Srbije* 2003.

неразвијена економија, продужена је економско-политичка транзиција која за собом оставља све већи слој сиромашног становништва и евидентан је висок степен корупције и организованог криминала, уз злоупотребу положаја регионалних политичких моћника. Уз то, регион Западног Балкана је од 2015. године суочен са масовним међународним миграцијама, претежно муслиманског живља са подручја Сирије и Авганистана који, иако генерално у транзиту, извесно време борави у мигрантским камповима и центрима за азил. Најзад, уз помоћ „хуманитарних” организација исламских терориста, широм простора Западног Балкана успоставља се све већи број терористичких ћелија, граде се џамије, кампови за обуку „муџахедина” где борави велики број инструктора из арапских, али и из Западних земаља који уз верску индоктринацију спроводе и обуку у руковању оружјем и за извођење тактичких војних борбених операција и терористичких акција (Milošević 2018, 507).

Дакле, Западни Балкан је важно геостратешко и геополитичко подручје за глобалне силе. У контексту реализовања њихових геополитичких интереса, оно је важно и као потенцијално конфликтно подручје из аспекта изазивања и управљања кризама, управо подстицањем и злоупотребом етничке и верске различитости и екстремизма. Подручја Босне и Херцеговине и Косова и Метохије су регије са најизраженијом националном и верском нетрпељивошћу, где „може да се рачуна” на радикализацију ислама, а посебно на радикализацију вахабијских заједница.

Уз то, Западни Балкан је геостратешки битан и радикалним исламистима, који настоје да овладају овим подручјем, односно да створе исламистичку базу из које би могли да делују даље према Европи. Због великог броја муслимана на овом подручју, сматрају да ће развојем вахабијских заједница и ширењем радикалног ислама најлакше извршити радикализацију грађана.

Најзад, ваља бити опрезан и нагласити то да се данас ислам неоправдано и некритички поистовећује са фанатизмом и фундаментализмом, пре свега због великих сукоба у исламским државама, али и због великог броја терористичких аката које врше радикални исламисти. Мишљења о исламу као радикалној вери и о муслиманима као екстремистима су погрешна. Напротив, ислам је традиционална мирољубива религија; политизација и радикализација ислама – исламизам је опасан и облик је политичког насиља (Mijalković 2016, 29). Међутим, ваља нагласити и то да су

готово сви терористички напади и слични облици политичког насиља који су се током последње три и по деценије догодили на геопростору Западног Балкана извршили радикални исламисти и вахабије (Mijalković and Čvorović 2018).

С тим у вези, у раду ће бити учињен осврт на долазак, ширење, циљеве и радикализацију ислама и вахабизма на подручју Западног Балкана, те на претње радикалног ислама и вахабизма по безбедност земаља Западног Балкана.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ЦИЉ ВАХАБИЗМА НА ПОДРУЧЈУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

„Западни Балкан је регија додира, прожимања и сукоба интереса водећих политичких, војних и економских центара моћи, детерминисаних интересима глобализма и геополитичком позиционираношћу географског простора Западног Балкана, продукованим класичном геополитичком доктрином Heartland–Rimland, у којој је регија Балкана у целини, као рубни дио Римланда, простор између центара моћи светског копна (Heartland) и зоне поморских глобалних центара моћи” (Živković 2020, 86).

Како је ово подручје на раскрсници цивилизацијских култура Истока и Запада, кроз историју је увек било на „ветрометини” њихових сукоба и интереса. Међу доминирајућим карактеристикама овог подручја су мултинационалност (Срби, Хрвати, Бошњаци, Црногорци, Македонци, Албанци) и мултирелигиозност (православље, католичанство и ислам) становништва, које су често биле покретач сукоба и немира.

Подељеност друштава по питању вере, нације, политичких и националних циљева унутар Западног Балкана, још више је изражена на међународном плану. То су велике силе често злоупотребљавале за остваривање себичних политичких циљева и интереса: западњачке државе генерално се стављају на страну католика; Русија и друге „православне” државе генерално се стављају на страну православца; Турска и друге „муслиманске” и „арапске” државе путем јавне и верске дипломатије и развојем меке моћи (економским утицајем) доприносе ширењу ислама на читавом Балкану (Sahin 2022). При томе, овом територијом традиционално доминира хришћанство, док је ислам насилно продро и агресивно се ширио међу хришћанима. Оваква сложена етничка структура и продор исламске вере у

прошлости, данас погодују ширењу вахабизма и стварању вахабијских заједница.

И иначе, као религија, али и као идеологија, ислам има тежњу да своје верске циљеве и интересе оствари и кроз одређено политичко деловање на ширем међународном пољу. У читавом свету данас је евидентна симбиоза религије, политике и државе, и не само ислама, него и других религија. По овом обрасцу, ширио се и шири се ислам и на геопростору Западног Балкана (Milošević 2018, 507).

За долазак и ширење ислама каквог данас познајемо на подручју Балкана, заслужно је Османско царство (Selimović 2014). „У средњем веку, готово све балканске, иначе хришћанске земље, захваћене продором нарастајућег и све снажнијег Османског царства, потпале су под турску власт у току XIV и XV века. Након тога, уследила је исламизација овог простора која се интезивно одвијала међу становништвом, након чега на Балкану у XX веку почиње период коначног ослобођења од вишевековне турске окупације” (Stojaković i Galijašević 2021, 249). Иако су физички отерани, Турска али и друге муслиманске земље настојале су да задрже и појачају свој утицај.² Временом, велики број исламских хуманитарних и невладиних организација из Саудијске Арабије, Катарa, Кувајта, Уједињених Арапских Емирата и Турске финансирале су ширење радикалне исламске идеологије и јачање национално-верске нетрпељивости и мржње међу становништвом Западног Балкана (Krasniqi 2021, 137).

Ислам се „најбоље примио” на подручју данашње Босне и Херцеговине, Рашке области у Републици Србији и међу Албанцима у Албанији и на Косову и Метохији. Оваква верска хетерогенеза никада није прихваћена од стране већинског хришћанског живља, и извор је националне и верске нетолеранције на Балкану. Међу варијаблама нетолеранције свакако је и ширење вахабизма.

Вахабизам као покрет заговара радикално тумачење ислама и враћање на изворно учење Курана. Сматра се да је на овај начин покренута реформа ислама у XVIII веку. На подручју Саудијске Арабије вахабизам је државно верско учење. На простору Западног Балкана припадника вахабијског покрета највише има у Босни

² Тако је састанак Евроазијског исламског савета 1995. године одржан у Сарајеву, што је први састанак који је одржан ван Турске. На тој седници Мустафа еф. Церић именован је за потпредседника Евроазијског исламског савета, чиме су створене могућности за бољу сарадњу са исламским земљама (Muhasilović 2020, 110).

и Херцеговини и у Републици Србији – у Рашкој области (тзв. Санџаку) и на Косову и Метохији. Овај верски покрет који шири радикални ислам прераста у идеологију и политички програм како би стекао већи политички утицај. На овај начин се повећава опасност од исламског радикализма, а доказ томе су конфликтна дешавања на простору Ирака, Авганистана, Либије и на подручју земаља Западног Балкана (Rmandić 2017, 393).

„За вахабије не постоји политика, али то и јесте политички став. Не признају концепте као што су капитализам, социјализам, либерализам, демократија, против су политичких партија и изласка на изборе. За вахабије постоје само две ствари које муслиман може да ради: позив на ширење вере (мисионарење) и џихад (свети рат)” (Konotar 2020, 162). Најрадикалније исламистичке групе одбацују било какав парламентаризам, суверенитет народа или нације у корист прихватања шеријата као обавезног, Божјег закона (Milošević 2012, 265). Према вахабитима, било какво друго учење или тумачење ислама осим изворног, угрожава ислам и њихову браћу и неприхватљиво је. У достизању верских циљева, у борби за ислам, спремни су да свој живот и живот других људи подреде исламу (Trifunović *et al.* 2011). Тако подржавају институционалну репресију над женама и потпуно одбацују модерност, секуларизам и демократију. То вахабите чини екстремистима, чак и према припадницима муслиманске вероисповести који не практикују вахабизам. Истовремено, вахабизам постаје прототип идеологије многих терористичких и екстремистичких организација (Iliev *et al.* 2022, 197). Додатно забрињавају процене по којима је „у последње скоро три деценије потрошено око стотину милијарди долара за ширење вахабијског покрета у неисламским земљама, а највише за изградњу исламских џамија, исламских центара, верских школа и ширење утицаја у медијима” (Konotar 2020, 162).

Целовито разумевање вахабизма на Балкану могуће је искључиво свеобухватним сагледавањем његовог развоја, кроз пет историјских фаза, од почетка османске окупације до данас. Те фазе обухватају периоде: стварања основе за његову појаву, кроз исламизацију овог простора; постепеног продора; наглог продора; његовог постепеног развоја и, на крају насилног испољавања (Stojaković i Galijašević 2021).

Први је период исламизације становништва Балкана, од османске окупације па до завршетка Првог балканског рата 1913.

године. У овој фази долази до прихватања ислама међу Бошњацима и Албанцима, што је платформа каснијег развоја вахабизма и радикалног тумачења ислама. Друга фаза ширења вахабизма траје од краја Првог балканског рата до почетка распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1992. године. Карактерише је појава одређених (радикалних) исламских организација, међу којима предњачи „Млади муслимани” и прокламовање „Исламске декларације” која ће постати идеолошка платформа за стварање Босне и Херцеговине као етнички и верски хомогене муслиманске државе на Балкану (Stojaković i Galijašević 2021).

Трећа фаза се одвијала током ратних дешавања на простору Југославије деведесетих година прошлог века. Почетком грађанског рата, у Босну и Херцеговину 1993. године па до краја рата долази око 7.000 иностраних ратника (муцахедина). Поред бројних злочина над немуслиманским живљем, они почињу да шире радикални ислам и вахабијско учење (Hamad 2007, 298). Слично се догодило и на Косову и Метохији током НАТО агресије 1999. године. На овај начин почиње радикализација домаћег муслиманског становништва највише на простору Босне и Херцеговине, а касније и на простору Косова и Метохије, Рашке области, Македоније, али и Црне Горе (Stojaković i Galijašević 2021).

Четврта фаза, континуирано се спроводи од окончања оружаних конфликта на подручју Југославије. Остајањем иностраних бораца на поменутих подручјима, вахабизам почиње агресивно да се шири. Део домаћег муслиманског становништва широм Западног Балкана прихвата ову верску идеологију и стварају се вахабијске заједнице и нелегални (пара)џемати.³ Управо је верско-политичка индоктринација од стране локалних селефија и параџемата генерисала радикализацију дела становништва (Metodieva and Zeller 2023, 2).

Пета фаза ширења вахабизма која и данас траје свакодневно се спроводи путем радикализације младих, одласком лица на инострана ратишта и стварањем нових вахабијских заједница и параџемата. Не сме се заборавити одређени допринос ширењу вахабизма и кроз миграције, које су погодиле посматрано подручје, поготово када све већи број миграната остаје на овим подручјима. На овај начин

³ Џемат је основна легитимна организациона јединица припадника муслиманске вероисповести коју, начелно, чини 100 домаћинстава. Параџемат је паралелни џемат, који званичне верске власти не признају.

отворен је пут за деловање исламских фундаменталиста и фанатика, не само на подручју Балкана, него и према земљама Европске уније.

Да тврдња по којима вахабијске заједнице и парацемати убрзо постају испоставе исламских земаља и регрутни центри за одлазак лица на инострана ратишта није произвољна импровизација, доказују и подаци одређених институција.

Табела 1 - Број лица са Западног Балкана која су отишла на инострана ратишта (2012–2019)⁴

<i>Земља порекла</i>	<i>Број лица (мушкарци, жене и деца)</i>
Албанија	150
Северна Македонија	140
Црна Гора	30
БиХ	330
Србија	59
Косово и Метохија	372

Извор: Врјка 2021.

Табела 2 - Број лица који је отишао на Украјинско-руско ратиште из одређених земаља Балкана (2022–2023)⁵

<i>Земља порекла</i>	<i>Број особа</i>
Босна и Херцеговина	207
Хрватска	335
Албанија	192
Косово и Метохија (Република Србија)	191

Извор: Srpskainfo.com 2024.

Поред претње коју вахабијске заједнице представљају као регрутни центри за одлазак на инострана ратишта, отвара се и питање њиховог повратка на територије земаља Западног Балкана. Осим што се највероватније неће одређи својих, сада сигурно још радикалнијих ставова и убеђења, они имају и искуство учешћа у оружаним сукобима. Тиме имају предиспозиције за успешну радикализацију других лица, за оснивање нових или за прикључивање постојећим радикалним ћелијама, али и за насилне акције против немуслиманског живља и против уставног поретка (Fitsanakis *et al.* 2023).

⁴ Врјка 2021, 151–173. Упореди са: Azinović 2020.

⁵ Опширније: Srpskainfo.com 2024.

Табела 3 - Број лица која су се вратила из Сирије и Ирака по државама (2013–2020)

<i>Земља порекла</i>	<i>Мушкарци</i>	<i>Жене</i>	<i>Деца</i>
Албанија	30	7	8
Северна Македонија	73	1	2
Црна Гора	8	1	1
Босна и Херцеговина	56	11	27
Србија	9	1	2
Косово и Метохија	124	38	80

Извор: Regional Terrorism and Foreign Fighters 2020.

Земље Западног Балкана у посматраном периоду осудиле су 477 лица због дела тероризма и одласка на инострана ратишта. Казне затвора су различите од државе до државе. Већина ових лица ратовала су на подручју Сирије и Украјине. На подручју јужне српске покрајине, Косово и Метохија, осуђено је највише лица (124).⁶

Иначе, од почетка сиријског оружаног сукоба, АП Косово и Метохија, Босна и Херцеговина и Северна Македонија су, према броју становника, у односу на друге земље Европе имале највећу стопу мобилизације у цихадистичке терористичке организације (Shtuni 2016). Статистички подаци говоре и да је тренд враћања иностраних бораца исти, те да се око 500 лица вратило у наведене земље. Истовремено, у земље Европске уније са кумулативном популацијом од 500 милиона становника, има 1.500 повратника (Schmitt 2018). Западни Балкан је регион са највећом концентрацијом враћених иностраних бораца у Европи, а тренд враћања је непредвидив и у сталном порасту. Косово и Метохија је на врху листе, са 134 повратника на милион становника. Следи Северна Македонија са 73 лица на милион становника. Ако се зна да у Уједињеном Краљевству на милион становника има 6 повратника, а у Немачкој и Француској 4 повратника на милион становника то јасно говори о значају и претњи таласа повратника са иностраних ратишта на подручје Западног Балкана (Shtuni 2019).

Развој вахабизма није само фокусиран на територију Балкана, где је Босна и Херцеговина требало да буде прва муслиманска држава у Европи, него за циљ има даље ширење Хилафета. Тако се оснивају и делују парацемати у многим земљама Европске уније,

⁶ Опширније: Regional Terrorism and Foreign Fighters 2023.

попут: Шведске, Швајцарске, Аустрије, Немачке, Италије, Данске, Словеније, Холандије, Велике Британије итд. Данас у Шведској нова „Арапска странка”, основана за остварење права арапског становништва, отворено заговара „мултикултурализам” и предлаже свим Швеђанима који не могу да га поднесу, да емигрирају, у чему ће им они финансијски и на сваки други начин помоћи (Рејкић 2021, 24). Ако се у тако уређеној земљи оснивају политичке партије које се боре за верске циљеве вахабизма, шта онда може да се очекује на друштвено подељеном и не тако уређеном Балкану.

Потпуно нова димензија претње је велики број миграната који је после 2015. године кренуо из правца Сирије и Авганистана ка Западној Европи, а који транзитирају преко територија земаља Западног Балкана. Познате су криминалне активности у којима су учествовали, од кријумчарења миграната, преко кријумчарења оружја, до етнички и верски мотивисаних насилних инцидената и оружаних окршаја, како између себе, тако и са националним полицијама.

Слично, велики је и број радника-имиграната. Махом су то лица из Авганистана, Пакистана, Сирије, Бангладеша, Турске, Албаније, Камеруна итд. Претежно су исламске вероисповести и све више изражавају жељу за асимилацијом и останком на овим подручјима. Није искључено да би они, у догледно време, могли да траже одређена национално-верска права, иза којих се крију циљеви велике исламске политике. Све то може да иде у правцу неке нове исламизације и ширења ислама на овим подручјима. Питање миграната и азиланата погодује ширењу вахабизма и остварењу њихових верско-идеолошких циљева.

Дакле, вахабизам као политизовани верски покрет бораца за шеријатско право велика је опасност не само по Западни Балкан, него и по међународну безбедност. Ширењем радикалног ислама кроз вахабијске заједнице стварају се исламски фундаменталисти и фанатици. Покушавајући да остваре своје верски мотивисане радикалне циљеве, они угрожавају безбедност других људи, и не само других вера, него и муслимане који нису вахабити. Посебна опасност прети младим људима који због неуређених државних система и лошег финансијског стања лако падају под утицај вахабијских вођа. Сузбијањем радикалних вахабијских заједница и парацемата превенира се исламистички радикализам и екстремизам, а тиме и тероризам. Овде, свакако, не треба пасти у замку и заблуду по

којој су сви припадници вахабијских заједница истовремено и екстремисти и терористи.

КОНФЛИКТНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ВАХАБИЈСКИХ ЗАЈЕДНИЦА

Долазак око 7.000 иностраних ратника (муџахедина, претежно ветерана ратова у исламским земљама) 1993. године на подручје Босне и Херцеговине је кључан за почетак ширења вахабизма и радикалног ислама на геопростору Западног Балкана. Они су донели и велику количину новца, што је допринело лакшој радикализацији домицилног, махом ратом осиромашеног и незапосленог муслиманског становништва на подручју Босне и Херцеговине, којима је плаћано да приме вахабизам. Тако вахабијске заједнице постају зоне генезе ризика по безбедност људи, држава и региона (Hamad 2007, 298).

„За муслиманско становништво словенског порекла, ислам се користио као главно средство за стварање муслиманске нације, а придошли муџахедини били су нека врста спасилаца. У армији Босне и Херцеговине је било неколико стриктних муслиманских специјалних јединица, као што су „Седма муслиманска бригада“, „Црни лавови“, „Зелене беретке“, „Зелена лига“, „Ел-муџахид“ и „Патриотска лига“. „Босански муџахедини“ били су састављени од иностраних бораца и радикалних Бошњака. Истовремено, специјална јединица „Исламски пантери“ у Градачцу састављена је искључиво од младих хоџа, којима је „вера једини мотив и стимуланс да се истраје у борби против неверника“. Наставни центар за обуку муџахедина „Муаскер“ оформљен је у Калесији” (Tanasković 2006, 68).

Иако је завршетком рата на простору Босне и Херцеговине одређени број муџахедина отишао из земље, од којих неки на Косово и Метохију, изван број њих остаје на подручју Босне и Херцеговине. Тачан број муџахедина који су остали на подручју Босне и Херцеговине немогуће је утврдити. „Још при свом доласку, они су мењали своја имена, датуме рођења и друге личне податке из најразличитијих разлога: неки да би прикрили свој прави идентитет јер су се бавили криминалним радњама, а неки да њихова родбина не би сазнала да су на ратишту у Босни и Херцеговини. Због непостојања тачних личних података муџахедина, не постоји ни валидан списак о њиховом тачном броју; али, истраживања показују да је реч о неколико хиљада „светих ратника“ (Ćurović 2018, 71).

У знак захвалности за помоћ муслиманском народу у рату, они од тадашњег корпуса бошњачких политичара за даљи живот добијају село Бочињу, где се настањује око 1.500 муџахедина. Убрзо почињу да уводе своја правила живљења и тумачења ислама, која су супротна традиционалном начину тумачења ислама локалног муслиманског становништва. Због притисака локалне власти општине Маглај и међународне заједнице, они напуштају ову локацију и одлазе у Горњу Маочу, која постаје једно од већих упоришта вахабија на подручју Балкана.⁷

Ови „интернационални дихадисти” су, вршењем екстремистичког проповедања ислама, имали значајну улогу у процесу регрутовања бораца за инострана ратишта. Наиме, новоформиране нелегалне исламске заједнице, најпре у местима Горња Маоча и Ошве, а касније и широм Босне и Херцеговине, изоловане су од легалних исламских заједница, што их чини погодним за несметано проповедање радикалног ислама. Њихове вође су истовремено и верски и идеолошки ауторитети, који имају потенцијал да индоктринирају лица за одлазак на инострана ратишта.⁸ „По проценама релевантних агенција, екстремни ислам у Босни прихвата најмање 5% укупног бошњачког становништва, док на овом простору има око 100.000 вахабија. Такође наглашава се да нису све вахабије потенцијални терористи, али да је исто тако чињеница да су сви познати терористи у Босни и Херцеговини припадници вахабијског покрета” (Galijašević 2017, 388).

Иако делују разубуђено по Западном Балкану, вахабијске заједнице су ипак јединствене у остварењу свог циља: исламизација Балкана, који мора да постане јака база за све исламисте који ће даље деловати према Европи и непријатељима ислама. Настоје да остваре „зелену трансверзалу” како би своју браћу по исламу повезали, ради заједничког деловања према заједничким непријатељима. У том смислу, формирана је осовина сарадње радикалних исламиста: Сарајево – Нови Пазар – Приштина, са крацима према Албанији,

⁷ Муџахедини на Балкану – Како су муџахедини за време и после рата у Босни и Херцеговини сурово ширили радикални ислам, доступно на: Inter magazin n.d.

⁸ Суд Босне и Херцеговине изрекао је првостепену пресуду Хусеину Боснићу – Билалу, неформалном вођи вахабија. Боснић је осуђен на седам година затвора због кривичног дела Подстицање на терористичке активности, Врбовање ради терористичких активности и Организовање терористичке групе: Klix n.d.

Црној Гори и Македонији. Повезивање се врши кроз економске, финансијске, хуманитарне, инфраструктурне, туристичке, културне, универзитетске и друге пројекте, које неретко финансирају владе муслиманских држава.⁹

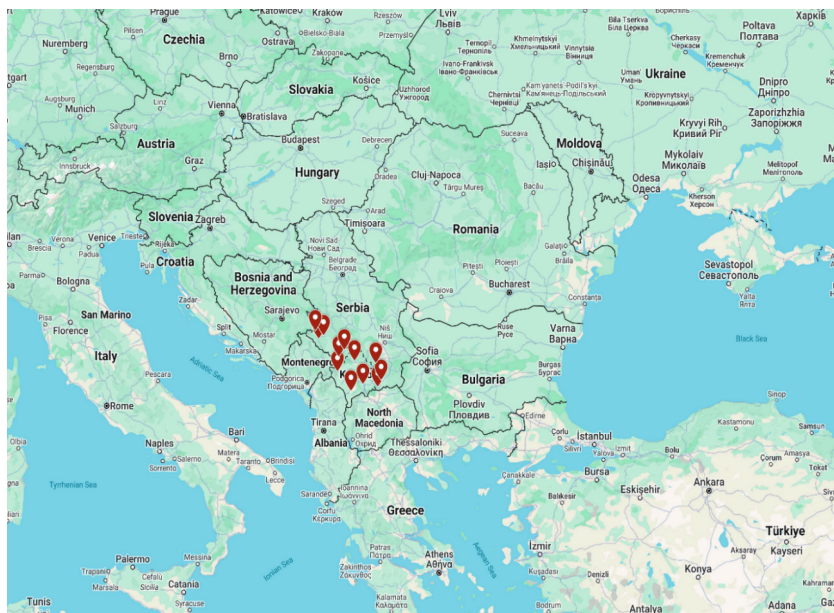
Координација активности вахабија из Босне и Херцеговине са вахабијама из региона је под надзором Назима Халиловића. Он је уједно и главни руководилац за Хаџ и Уму. Његово деловање регистровано је и у другим земљама Балкана, у којима гостује као предавач (International Crisis Group 2005). Доследност у својој идеологији обелоданио је 2010. године. Тада је ухапшен Нусрет Имамовић, вођа вахабијске заједнице у селу Горња Маоча. Село је познато као стециште вахабија из региона, али и као некадашње боравиште и садашње пребивалиште муџахедина који су после рата „заслужно стекли“ држављанство Босне и Херцеговине. Халиловић је тада јавно стао у одбрану Имамовића. Даље, „Нусрет Имамовић је верском индоктринацијом успео да наведе држављанина Србије Мевлида Јашаревића да изврши терористички напад на амбасаду САД у Сарајеву, у октобру 2011. године” (Vasović 2017, 107). Након тога, поново је ухапшен у јануару 2012. године под оптужбом власти Босне и Херцеговине да је подстрекивао на извршење терористичких аката.¹⁰ Ово потврђује утицајност локалних верских вођа (селефија) у радикализацији исламиста и у подстицању тероризма и одласка на инострана ратишта (Nesser 2018, 18–19).

Захваљујући подршци исламских земаља и одређених локалних вођа, вахабијске заједнице свакодневно успевају да повећавају број својих присталица. Сваког дана су све бројнији и радикалнији у својим ставовима. На мапама земаља Западног Балкана видљиви су распоред и локације одређених вахабијских заједница.

⁹ Један од значајнијих „спонзора” бројних пројеката исламизације је Саудијска Арабија, чије је Министарство за верска питања управо у Сарајеву изградило највећу џамију на Балкану (џамија „Краља Фахда”). Sr.wikipedia.org. 2024.

¹⁰ Опширније: ВУКА Magazin 2012.

Слика 1: Мапа вахабијских заједница на подручју Србије

Извор: Обрада аутора.

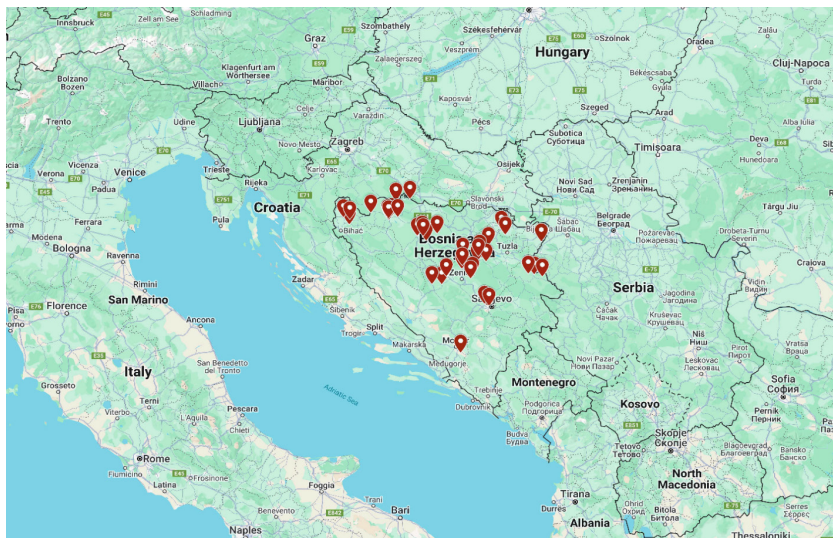
На простору Републике Србије вахабијске заједнице оформљене су у следећим местима: Медвеђа, Нови Пазар, Бујановац, Тутин, Прибој, Нова Варош, Призрен, Сјеница, Пршево, Пријеполје, Урошевац, јужни дио Косовске Митровице, Ораовица, Пећ (Baškalo 2023, 45–47).

Јасно је да су вахабијске заједнице своје поље деловања усредсредиле на подручја Косова и Метохије и Рашке области (тзв. Санџака).¹¹ Разлог је бројност муслиманског становништва у овим регијама, али и дугогодишња тежња изградње „зелене трансверзале” и боље повезаности свих вахабија на подручју Западног Балкана. Жеља да се тзв. Санџак споји са унитарном Босном и Херцеговином историјски је и идеолошко–национални циљ муслимана са ових простора. Нажалост, одређене безбедносне агенције потврђују да је подручје Аутономне Покрајине Косово и Метохија језгро исламског фундаментализма и радикализма на простору Балкана, али и

¹¹ Процењује се да у Србији постоје две значајне сепаратистичке тежње. Први је бошњачки сепаратизам (на подручју Рашке области – тзв. Санџака), а други је албански сепаратизам на подручју Косова и Метохије (Golubović *et al.* 2024, 105).

повезница транснационалног организованог криминала, тероризма и високе међународне корупције (Мијалковић и Ђиновић 2008).¹²

Слика 2: Мапа вахабијских заједница на подручју Босне и Херцеговине

Извор: Обрада аутора.

На подручју Федерације Босна и Херцеговина вахабијске заједнице се налазе у местима: Стијена, Калибунар, Бољаков Поток, Доброшевићи, Бријешче Брдо, Мала Лиса, Сокоље, Дебељаци – Дебељака (камп за обуку), Арнаути, Брезичани, Камењача, Ростово, Рујница, Каменица, Липовац, Хоџићи Село, Горња Бочиња, Горња Маоча, село Грмуша, Гостовић, Старина, Немила, Топчић Поље. На подручју Републике Српске, то су места: Дубраве, Козарац, Врбања, Новоселије, Каменица, Глогова, Хамбарине, Раковчани, Благај, Јања, Петрово, Орахова, Церска, Урије, Видорије, Чараково, Коњевић Поље, Кривидића брдо.¹³

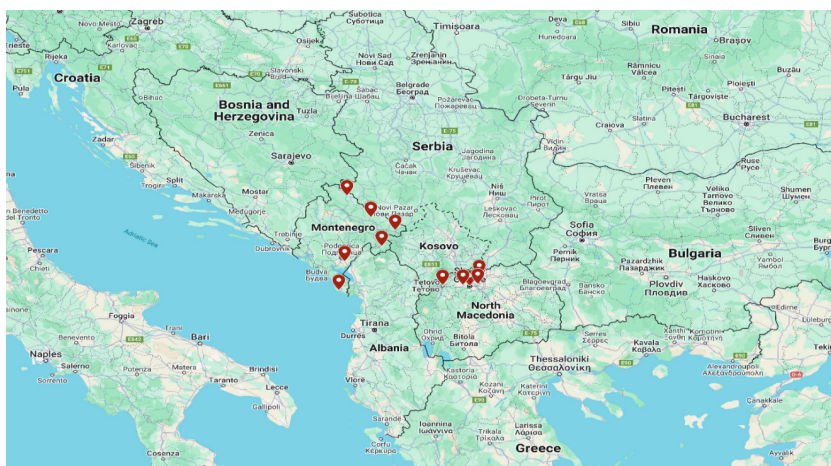
Број вахабијских заједница на простору Босне и Херцеговине ја највећи на Западном Балкану. Разлог није само тај што највећи део муслиманске популације живи управо на подручју Босне и Херцеговине, већ је то и долазак великог броја муџахедина на

¹² Крајем јуна 2024. године, припадник вахабијског покрета („свежи конвертит“) Саладин (некада Милош) Жујовић извршио је терористички напад испред амбасаде Израела у Београду, када је ранио жандарма који је обезбеђивао дипломатски објекат.

¹³ Више: Srpskainfo.com 2024.

посматрано подручје у ратном вихору деведесетих година, те њихов боравак на овом подручју по окончању ратних сукоба. Велика претња по ширење радикалног ислама на простору Босне и Херцеговине је етничко-верска нетрпељивост и мржња међу домаћим становништвом, која траје годинама, а која је продубљена ратним дешавањима. Социо-политичка криза и манифестовање политичких циљева злоупотребом верске и националне припадности становништва додатно доприноси све сложенијој безбедносној ситуацији на подручју Босне и Херцеговине.

Слика 3: Мапа вахабијских заједница на подручју Северне Македоније и Црне Горе

Извор: Обрада аутора.

На подручју Црне Горе евидентно је деловање вахабијских заједница у местима: Тузи, Бијело Поље, Плав, Пљевља, Улцињ, Рожаје. У већини ових подручја велики је број Албанаца који сматрају да су њихова права угрожена и да им је неопходна извесна аутономија на подручју Црне Горе (Stojaković i Galijašević 2021).

У Северној Македонији, вахабијске заједнице налазе се у местима: Арчиново, Липково, Матејче, Конодов, Тетово, Скопље. И у Македонији је велики број Албанаца који често изазивају немире, па чак и сукобе (најозбиљнији је био у Куманову 2015. године). Исте тежње ка аутономији одређених делова Македоније, као и у Црној Гори, фасада су у изградњи „Велике Албаније” (Stojaković i Galijašević 2021).

На свим овим подручјима, вахабијске заједнице су успешне у успостављању извесне територијалне сигурности, сагласно циљевима исламизације конкретних подручја: систем вредности, морални систем, норме понашања, верско деловање, стална међусобна комуникација и сарадња. Истовремено, успешне су и у успостављању шире координације са удаљеним центрима вахабијских заједница: осим „осовине вахабизма” која је већ поменута, евидентна је и „мрежа вахабизма” у коју су укључени Скопље, Призрен, Нови Пазар, Зеница, Улцињ итд. У свим овим местима евидентно је ширење парацемата и све већи број присталица. Ова „негативна реформа” балканског ислама последица је политизовања и радикализовања вере. Зато се екстремне вође и проповедници сматрају опасним, а парацемати безбедносно ризичним зонама Западног Балкана (Мијалковски 2011, 415–416).

У зонама утицаја вахабијских заједница се на организован и системски начин индоктринирају и регрутују нове идеолошко-верске присталице. Масовни верски обреди, скупови на којима говоре млади и образовани људи, обећавање и давање финансијске помоћи, приче о вечном животу верних слугу Алаха итд, погодни су за регрутовање, а касније и радикализацију нових „верника”. Све ово делује мотивишуће и привлачно у условима политичко-економске нестабилности, друштвено-социјалне несигурности и верско-националне нетрпељивости (Милошевић 2018, 505).

Најзад, не сме се заборавити ни то да су вахабијске заједнице у фокусу муслиманских држава, невладиних организација, међународних финансијских фондова, центара културе, медија, науке и образовања. Средине су које „широких руку” прихватају и асимилију мигранте исламске вере – потенцијалне радикалне исламисте и фундаменталисте. Своју земљу и имања која су богата шумом и водом радо продају Арапима.

ЗАКЉУЧАК

Географски и стратешки положај Западног Балкана један је од разлога зашто се вахабијске заједнице шире овим подручјем. Наводном борбом за верске слободе и права тежи се остваривању политичких циљева: најпре живот на Балкану уредити по принципима Саудијске Арабије, по шеријатском праву, уз вахабизам као државну религију, што ће бити база за потоње деловање радикалних исламиста

према Европи. Оваква стратегија деловања идеолошки је уобличена и постављена „Исламском декларацијом” Алије Изетбеговића 1970. године.

Радикални исламизам и екстремизам нису претња само земљама Западног Балкана, него су претња глобалних размера. Нажалост, због историјских догађаја ширења ислама, Западни Балкан има геостратешке предиспозиције да буде база исламиста за даље деловање широм Европе и света. Управо друштвено-политичка дезинтеграција, економско-социјална неуређеност и национално-верска нетрпељивост ширег постконфликтног подручја погодује ширењу радикалног ислама и стварању екстремиста. У томе их подржавају поједине исламске земље, чиме се проблем интернационализује. Евидентна је политизација и злоупотреба вере, што је процењено као најефикаснији вид радикализације, управо због привржености становништва вери и етничком идентитету. У томе предњаче вахабијске заједнице.

Вахабијске заједнице и парацемати који се развијају и шире после ратних сукоба деведесетих година прошлог века на простору земаља Западног Балкана зоне су потенцијалних конфликта. Пред овом претњом се не смеју затварати очи, тим пре што је доказано да је сваки терористички акт који је извршен на територији Западног Балкана извршило лице које је било вахабија или симпатизер који је присуствовао њиховим скуповима (вахабијске заједнице и парацемати као регрутни центри) или је повратник са ино-ратишта.

Дакле, тероризам и политичко насиље екстремних вахабита је потенцијално међународни/трансационални. Зато и не чуди што је велики број лица отишао на инострана ратишта да браћи муслиманима помогне у одбрани ислама, као што су то и они чинили у рату деведесетих година прошлог века на простору Босне и Херцеговине и Косова и Метохије. Повратници са ино-ратишта су претња не само по своју породицу и околину, него и по читаво друштво, државу и регион: засигурно су екстремисти који ће вероватно наставити да шире своју идеологију и убеђења, а можда и да изврше акте насиља, било на Балкану, било у Европи. Нису толерантни чак ни према муслиманима који нису вахабити.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Azinović, Vlado. 2020. "Rehabilitation and Reintegration of Returning Foreign Terrorist Fighters (RFTFs) and Their Families in the Western Balkans". (Global Community Engagement and Resilience Fund (GCERF)).
- Baškalo, Duško. 2023. *Neuralgične tačke islamističkog radikalizma i ekstremizma na geoprostoru Zapadnog Balkana – master rad*. Kriminalističko - policijski univerzitet u Beogradu.
- Bryjka, Filip. 2021. „The involvement of Western Balkan terrorist-fighters in armed conflicts in Syria and Iraq.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 19 (4): 151–173.
- BUKA Magazin. 2012. „Uhapšen vođa vehabijskog pokreta Nusret Imamović.” *BUKA Magazin*. 15.02.2024. godine. <https://6yka.com/novosti/uhapsen-voda-vehabijskog-pokreta-nusret-imamovic>.
- Ćurović, K. 2018. *Učesće mudžehedina na građanskom ratu u BiH devedesetih godina dvadestog veka – master rad*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Fitsanakis, Joseph, Darko Trifunović, John M. Nomikos, Vasko Stamevski, and Adriana Cupcea [Fitsanakis et al.]. 2023. *Aspects of Islamic radicalization in the Balkans after the fall of communism*. New York, Berlin, Bruxelles, Chennai, Lausanne, Oxford.
- Gajić, S. Aleksandar. 2012. „Zapadni Balkan u savremenom političkom diskursu”. *Nacionalni interes* 12 (3): 83–99.
- Galijašević, Dzevad. 2017. *Epitaf za Bosnu – Bosna posle Alije i Bin Ladena*. Beograd: Filip Višnjic.
- Golubović Marko, Rajko Petrović, i Radiša Saković. 2024. „Modeli identifikacije separatističkih težnji: praktični i teoretski pristup.” *Srpska politička misao* 85 (3): 81–124.
- Hamad, Ali. 2007. *U mreži zla – Medjunarodni terorizam i Al kaida*. Banja Luka: Glas Srpske.
- Iliev, Andrej, Aleksandar Grizev, and Aleksandar Petrovski. 2022. „Ideology of modern wahhabism.” *Security Horizons* 3 (7): 189–200.
- Intermagazin. n.d. „Mudžahedini na Balkanu – Kako su mudžahedini za vreme i posle rata u BiH surovo širili radikalni islam.” *Intermagazin*. 15. 03. 2024. godine. <http://www.intermagazin.rs/mudzahedini-na-balkanu-kako-sumudzahedini-za-vreme-i-posle-rata-u-bosni-i-hercegovini-surovo-sirili-radikalni-islam/?lang=cir>.

- International Crisis Group. 2005. "Serbia's Sandzak Still Forgotten." *Europe Report* 162: 8. <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/2024-06/162%20Serbia%20s%20Sandzak%20Still%20Forgotten.pdf>.
- Klix. 2023. „Presuda Suda BiH: Husein Bilal Bosnić osudjen na sedam godina zatvora.” Klix, 04.04.2023. godine. <https://www.klix.ba/>.
- Konotar, Ljubiša. 2020. *Uzroci i modeli islamističkog ekstremizma i terorizma na Zapadnom Balkanu*. Univerzitet Edukons Sremska Mitrovica.
- Krasniqi, Kole. 2021. "The threat of islamic extremism in the Western Balkans for the national and international security." *Societatea de Stiinte Juridice si Administrative* 10 (2): 137–141.
- Metodieva, Asya. 2022. *Foreign Fighters and Radical Influencers: Radical Milieus in the Postwar Balkans*. New York: Routledge.
- Metodieva, Asya. and Michael C. Zeller. 2023. "Influences of Islamism Radicalization: A Configurational Analysis of Balkan Foreign Fighters in Syria." *Studies in conflict & terrorism*, 1–26.
- Mijalković, Saša, and Dragana Čvorović. 2018. "Migration, Terrorism and Possible Armed Conflicts in the Western Balkans." *Theoretical Foundation of Security & National and International Security* 2 (1): 106–110.
- Mijalković, Saša, i Radoslav Đinović. 2008. *Simbioza organizovanog kriminala, terorizma i politike na Kosovu i Metohiji kao izazov i pretnja nacionalnoj i regionalnoj bezbednosti*. Kosmet – Gordijev čvor. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Mijalković, Saša. 2016. „Izazovi identiteta u kontekstu terorističkih napada „Pariz 2015”.” *Bezbednost* 58 (1): 24–66.
- Mijalkovski, Milan. 2011. „Domet agresije selefije na neintegrisanom Balkanu.” *Vojno delo* 63 (3): 397–417.
- Milošević, M. Davor. 2018. „Islamističke terorističke organizacije na Kosovu i njihovo finansiranje.” *Vojno delo* 18 (2): 505–531.
- Milošević, Zoran. 2012. „Evropska unija i Islam.” *Srpska politička misao* 36 (2): 257–274. doi.org/10.22182/spm.3622012.12.
- Muhasilovic, Jahja. 2020. "Türkiye's Soft Power and Public Diplomacy in Bosnia-Herzegovina and Sandžak (2002 -2017)." *Union of Turkish World Municipalities (TDBB)*.
- Nesser, Petter. 2018. *Islamist Terrorism in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

- Pejkić, Siniša. 2021. *Uticaj selefijskih zajednica u BiH na regrutovanje terorističkih boraca i njihov povratak- master rad*. Univerzitet u Beogradu.
- Regional Terrorism and Foreign Fighters. 2023. „Regionalna baza podataka o terorizmu i stranim borcima.” *Regional Terrorism and Foreign Fighters*, 15.10.2023. godine. <https://terorizam.detektor.ba/>.
- Rmandić, Boban. 2017. „Vehabizam i njegov prodor na Balkan.” *Vojno delo* 69 (3): 392–401.
- Sahin, Firat. 2022. “Türkiye’s Public Diplomacy and Soft Power in BiH.” https://www.academia.edu/102706485/T%C3%BCrkiyes_Public_Diplomacy_and_Soft_Power_in_BiH.
- Schmitt, Erik. 2018. “Defeated in Syria, ISIS fighters held in camps still pose a threat.” *New York Times*, January 24. <https://www.nytimes.com/2018/01/24/world/middleeast/isis-syria-militants-kurds.html>.
- Selimović, Salih. 2014. „Pojava Islama na Balkanu u srednjem veku.” *Politička revija* 14 (1): 193–205.
- Shtuni, Adrian. 2016. “Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo.” *United States Institute of Peace Special Report* 397. <https://www.usip.org/sites/default/files/SR397-Dynamics-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-Kosovo.pdf>.
- Shtuni, Adrian. 2019. “Western Balkans Foreign Fighters and Homegrown Jihadis: Trends and Implications.” *Combating Terrorism Center (CTC)*, 12 (7) *U.S. Military Academy, West Point, New York*.
- Sr.wikipedia.org. 2024. „Џамија краља Фахда.“ Poslednji pristup: 15.08.2024. godine. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Џамија_краља_Фахда.
- Srpskainfo.com. 2024. „Vehabijska naselja se šire i na teritoriji Republike Srpske.” <https://www.rtrs.tv/vijesti>, 15.03.2024. godine.
- Srpskainfo.com. 2024. „Vehabije žive u najmanje 28 naselja u Federaciji BiH”, <https://lat.rtrs.tv/>, 25.02.2024. godine.
- Srpskainfo.com. 2024. „Galijašević: broj državljana BiH koji ratuju u ukrajini je mnogo veći.” *Srpskainfo.com*. 15.03.2024. godine. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=548255>.
- Stevanović, Nemanja. 2022. „Manipulacija verskim osjećanjima kao determinanta društvenih sukoba – studija slučaja Nigerija.” *Vojno delo* 74 (1): 16–105.
- Stojaković, Goran, i Dževad Galijašević. 2021. *Povratak kalifata*. Beograd: Filip Višnjic.
- Tanasković, Darko. 2006. *Islam i mi*. Beograd: Partenon.

- Trifunović, Darko, Goran Stojaković i Milenko Vračar. 2011. *Terorizam i vehabizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vasović, R. Ilija. 2017. *Vehabizam kao pretnja regionalnoj bezbednosti Balkana – doktorska disertacija*. Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu.
- Vlada Republike Srbije. 2003. „Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji.” Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Vukelić, Milan. 2018. *Kosovo i Metohija pod zastavom Islamske države*. Beograd: Centar za proučavanje religije i verske tolerancije.
- Živković, Milenko. 2020. *Zapadni Balkan u kontekstu odnosa centar-periferija*. Banja Luka: Geografsko društvo Republike Srpske.

Saša Mijalković*

*University of Criminal Investigation and Police Studies
in Belgrade*

Duško Baškalo**

Faculty of Security Sciences, University of Banja Luka

CONFLICT POTENTIAL OF THE WAHABIAN COMMUNITIES IN THE WESTERN BALKANS AREA

Resume

The Western Balkans have historically confirmed predispositions for the development of radical Islamism, and in recent times, especially through Wahhabi communities and parajams. In this regard, the aim of the paper is to analyze the history of the spread of Wahhabism and radical Islam in the Western Balkans and the conditions that contributed to the creation of Wahhabi communities. Also, the goal is to determine how much of a security threat the Wahhabi communities pose to the Western Balkans and what are the goals of the radical Islamists who create and commit these communities. Ultimately, the goal is to identify/map potential conflict zones.

Keywords: Wahhabis, radical Islamism, parajammats, political violence, Western Balkans

* E-mail address: sasa.mijalkovic@kpu.edu.rs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1179-4446>.

** E-mail address: dusko.baskalo@fbn.unibl.org;
RESEARCHGATE ID: https://www.researchgate.net/profile/Sasa_Mijalkovic.

* Овај рад је примљен 30. јула 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године.

„МОЋ/ЗНАЊЕ” И СЕЋАЊЕ
— СУБЈЕКТИВИСТИЧКИ ПРИСТУП
АНАЛИЗИ ДРУШТВЕНИХ ФЕНОМЕНА

УДК 323.1(497.11)
DOI: 10.5937/spm87-52235
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 5/2024.
Vol. 87
стр. 53-68

*Драган Станар**

*Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд*

КУЛТУРА СЕЋАЊА И ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА**

Сажетак

У овом тексту аутор анализира позицију и значај културе сећања у савременом тренутку људске цивилизације. Анализом самог феномена културе сећања и културне трауме као нужног елемента садржаја културе сећања, аутор наводи четири основна услова која одређено страдање мора да испуни како би могло да конституише културну трауму. Применом ових услова на ситуацију страдања војника у рату, аутор демонстрира како и зашто смрти војника у рату не могу конституисати културну трауму, те стога последишно не могу представљати страдање на којем се темељи култура сећања и на којем се изграђује колективни национални идентитет. Аутор препознаје специфичну улогу војничке традиције као јединог инструмента очувања сећања на војничке жртве у рату, и закључује да је оптимално развијање, очување и оснаживање војничке традиције у свим појавним облицима дужност сваке генерације која за циљ

* Имејл-адреса: dragan.stanar@va.mod.gov.rs; ORCID: 0000-0003-0759-5652.

** Чланак је резултат рада на пројекту Војне академије Универзитета одбране у Београду: „Вредносне оријентације и однос према традицији кадета Војне академије”, ВА/ДХ/1/24-26.

има не само очување вечног и достојног сећања на оне који су дали животе за своје друштво и колектив, већ и очување самог корена војничког идентитета.

Кључне речи: култура сећања, војничка традиција, жртва, идентитет, рат

УВОД

У потрази за, макар минималним, објашњењем ерупције неконтролисаног насиља и исконског зла чији је pepeo прекрио судбине већине човечанства у XX веку, веку незамисливих разарања и патње, људски је род настојао препознати и одредити кључне факторе који су допринели, умало успешној, трагичној деконструкцији цивилизације. И поред очекиваног недостатка конвергенције мишљења о свим чиниоцима, и њиховој важности, може се ипак рећи да постоји сагласје бар о неколико који су значајно допринели катаклизмичним светским ратовима и њиховим последицама. Формирање тоталитарних режима, потпуна идеолошка заслепљеност, уверење у консеквенцијалистичко оправдање свих замисливих зала незамисливо добром и пресудном историјском мисијом културе, расе и/или нације, итд. У нужном покушају бега од једне такве злокобне консталације чинилаца, и напора да се онемогући да се она икада више понови, људска је мисао са великим жаром приступила задатку потпуне демонтаже великих „метанаратива” модерности, *grands recits*¹ који су омогућили неизрециво зло испољено у првој половини прошлог века. Разградња великих наратива подразумевала је прелазак из модерности у постмодерност, у еру у којој се негира постојање било какве врсте „објективности”, па чак и апсолутне истине у било ком погледу, односно у еру коју карактеришу онтолошки и епистемолошки плурализам и аксиолошки релативизам (Šušnjić 2015, 138–142). Последично, питање *идентитета* постало је једно од најважнијих питања у постмодернизму; прецизније, упечатљиво је евидентна тенденција негирања било које врсте колективног идентитета.

¹ Лиотаров термин којим је означио свеобухватне велике наративе којима се дефинише сваки аспект приватног и јавног живота, који имају претензију монополизације истине и интерпретације стварности. Као такви, они су неопходни за тоталитаризам и општу политичку идеологију сваке врсте.

У складу са претпоставкама постмодернистичког погледа на свет, друга половина XX века, а нарочито период после 1970-их година, представљају време потпуне идентитетске „еманципације”, односно одбацивања свих слојева колективног идентитета и редукције искључиво на ниво индивидуалног. Неки од базичних и вековних видова колективног идентитета – религијски, етнички и национални идентитет – постају ирелевантни а појединац се „ослобађа” њихових стега и постаје „примарни егзистенцијални ентитет” (Gaggi 1989, 18–19). Ова врста „еманципације” и редукције свеукупног постојања на ниво индивидуалне егзистенције која није „везана” ни за какав облик вишег колективитета² омогућила је изразито повољне тржишне ефекте и експлозију конзумеристичког идеала атомизираних потрошача. Са друге стране, међутим, стремљење потпуној атомизацији и индивидуализацији конзумеристичког постојања створило је и евидентну кризу самог смисла живљења, као и озбиљне проблеме друштвене кохезије, колективног функционисања, нуклеарне породице и кључних друштвених институција које не могу да опстану без минималне колективистичке идентификације појединаца. Следећи познату логику друштвених кретања, природна и једина могућа последица била је реакционарна интензификација идентификације са колективним идентитетом у виду снажења религијског, етничког и националног припадања којој сведочимо у последњих неколико деценија. Питање националног идентитета данас је изузетно живо и релевантно, упркос предвиђањима да ће наш век представљати „време без нација” (Stojadinović 2012, 55) у којем ће појединци еманциповани било какве врсте колективног идентитета живети у глобалном друштву масовних потрошача. А, као један од виталних генератора ревитализације интереса за очувањем националног идентитета јавља се и *култура сећања* као снажан инструмент изградње и очувања колективног идентитета и његовог генерацијског „увезивања”. Међутим, одређени сегменти друштва, као што је војска, морају бити посебно разматрани у

² Чак је и ниво личног идентитета у постмодернизму „флуидан” и несталан (Vauman 2009). Сведочимо могућности негације перманентног и одређујућег сексуалног, потом и полног/родног идентитета. Постмодерни човек може да буде колективно „ништа”, тј. да не припада ни једној јединој идентитетској групи већ од њега самога. Следећи корак би можда могао бити негација људског идентитета, тј. идентификација појединаца као „не-људи” – киборга, гуштера, вампира, итд. Појединачни примери овакве тенденције су већ, нажалост, документовани.

контексту изградње културе сећања једног народа услед значајних специфичности које захтевају нешто другачије форме очувања од заборавља и ирелевантности.

КУЛТУРА СЕЋАЊА, НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И КУЛТУРНА ТРАУМА

Култура сећања у ужем смислу, као заокружена и кохерентна „међугранска научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих начина чувања и искривљавања прошлости” (Radenović 2006, 231) појављује се већ касних 70-их година прошлога века, понајвише под утицајем Јана и Алеиде Асман (*Jan Assman, Aleida Assman*) који и даље слове за утемељиваче ове дисциплине и највеће ауторитете у овом пољу³. Сам појам „култура сећања”, односно *cultural memory* присутан је још од почетка XX века, и његова прва употреба приписује се аустријском књижевнику фон Хофмансталу (Zorić 2023, 127). Међутим, услед напоменуте кризе идентитета, а самим тим и кризе смисла, у коју су нас неминовно увеле атомистичке претпоставке постмодернизма и негација значаја колективних (првенствено националних) идентитета, култура сећања доживљава експанзију почетком 2000-их, када „преплављује сцену” (Assman 2021, 25) у свим оним друштвима у којима се јавља ревитализација потребе за учвршћивањем и очувањем националног идентитета. У том периоду, по распршивању глобалистичке илузије о превазилажењу националног идентитета и уопште концепта нације, „идеје о важности колективног памћења и културе сећања, доживљавају процват – *memory boom*” те се дешава својеврсна „поплава, најезда, односно експлозија ‘сећања’” (Stanković and Toralović 2023, 124) у форми хиперпродукције научних радова, истраживања и студија о култури сећања и њеној улози у изградњи и очувању националног идентитета.

Инхерентна повезаност културе сећања и идентитета и значајна функција културе сећања за изградњу националног идентитета видљива је у самој дефиницији овог појма. Наиме, како сама Асманова (Assman 2021, 26) објашњава, „култура сећања је систем вредности, артикалата, институција и пракси које ‘задржавају’ прошлост у садашњости и будућности” и које омогућавају „појаву и објашњење

³ Претече заокружене мисли о култури сећања сежу у другу половину XIX века (Zorić 2023, 127–132).

различитих идентитета”. У том смислу, њена је директна функција „преношење смисла и значења” кроз комбинацију три аспекта спољашњег сећања – миметичког памћења, памћења ствари и комуникативног памћења (Assman 2011, 5–6). Овај атрибут раздваја културу сећања од „обичног” памћења – она има директну функцију практичне употребе прошлости зарад испуњавања конкретних потреба садашњости, као и зарад форматирања планиране и жељене будућности. Као што упозорава Куљић (Куљић 2004, 123), „треба раздвајати памћење, ‘складиштење’ садржаја прошлости, од ‘сећања’, тј. актуализовања сачуваних садржаја”, што култури памћења даје врло видљиву активну компоненту – не тек да пасивно „складишти” садржаје прошлости, већ и да их активно ставља у практичну употребу зарад потреба садашњости и будућности! Односно, како Раденовић (Radenović 2006, 234) запажа, култура сећања нема функцију тек *исказивања* прошлости, већ и „обликовања садашњости осмишљавајући егзистенцију индивидуа и група и пружајући им могућност схватања смисла света и визије будућности”, првенствено кроз изградњу што кохерентнијег и одрживијег колективног идентитета.

Међу многим чиниоцима⁴ колективног, националног идентитета⁵, значајно место заузима управо заједничко, тј. колективно сећање на заједничку прошлост. Штавише, Шијаковић (Šijaković 2017, 103) истиче сећање као важну претпоставку постојања идентитета, нарочито када постоји „дуготрајан систематски притисак да се тај идентитет промени”, или макар минимално прилагоди екстерном фактору. Управо овде култура сећања игра проактивну улогу у конзервирању постојећег идентитета јер доприноси „дефинисању граница нације, ствара групне вредности и норме, појачава кохезију између припадника и спремност на групну акцију, утиче на актуелно психолошко стање припадника, помаже у вредносном поређењу своје и других нација, легитимише прошло, садашње и будуће понашање чланова, итд.” (Јевтић 2020, 376). Она „увезује”

⁴ У мору различитих класификација и приступа дефинисању националног идентитета, могу се пронаћи неки заједнички елементи који конституишу нацију – култура, језик, религија, обичаји, споменици, хероји, итд. (Davies 1996, 7–8; Teršić 2012, 80).

⁵ Ваља напоменути да постоје различита савремена поимања националног идентитета, међу којима се налазе и она која га посматрају као промешив, флуидан и инструменталан (Milošević Đorđević 2005, 173–194).

прошлост, садашњост и будућност једне нације, осигуравајући „континуитет колективног идентитета... и уједно даје хоризонт смисла и времена” (Kuljić 2004, 125). Зато је улога стратешки планираног, организованог и институционализованог⁶ развијања културе сећања од виталног значаја за сва савремена друштва која се суочавају са свим непријатним и потенцијално опасним последицама постмодернистичких културних стратегија.

„Изабрана траума”

Темељ изградње културе сећања по правилу представља нека врста дубоко трауматичног дељеног историјског искуства једног народа⁷. У објективном недостатку бољих превода концепата *cultural trauma* и *impact event*, у домаћој се литератури могу пронаћи формулације „културна траума” (Stanković and Topalović 2023, 125) или „изабрана траума” (Jevtić 2020, 379) које означавају специфичне догађаје који су „перципирани као тренуци у којима се на спектакуларан начин разбија материјални и симболички свет у којем живимо” (Fuch 2011, 12, цитирано у Assman 2021, 27) односно у којима се једном колективу у „ужасavajuћем догађају остављају неизбрисиви ожиљци по групну свест... мењајући будући идентитет” (Alexander 2004, 1). Међутим, међу бројним дубоко трауматичним историјским искуствима, којима је нажалост бременита историја сваке нације, само одређена искуства представљају тзв. *impact event*, тј. догађаје који на описани начин мењају саму свест, самоперцепцију и идентитет целокупног колектива – отуд вероватно и формулација „изабрана траума” која се појављује са снажном конотацијом постојања различитих других, веома дубоких, траума које ипак својом дубином надјачава.

Према Александеру (Alexander 2004, 13–15), да би једна траума заправо постала културна траума, односно изабрана траума

⁶ Култура сећања се, према самој дефиницији, искључиво може развијати институционално (Assman 2011, 9).

⁷ Више аутора посматра трауматична искуства темељом културе сећања (Alexander, 2004; Assman, 2021), док се може говорити и о перспективама које трауме виде тек као део садржаја културе сећања. Међутим, чини се да, чак у уколико их разумевамо тек као део садржаја, трауме представљају експлицитну ознаку појма културе сећања, односно нужан део садржаја који, не само да интензивира процес меморизације, већ представља и предуслов појма.

у колективној свести једног народа, потребно је да испуни четири услова – „природа бола, природа жртве, однос жртве и шире заједнице и додељивање одговорности”. Посматрајући наведене „критеријуме” о којима ће више бити речи у наставку текста, односно атрибуте тзв. „одабране трауме” на којој се заснива култура сећања, може се доћи до закључка да неке врсте траума ипак не могу конституисати „одабрану” трауму, и као такве не могу бити темељ, односно нужан садржај, културе сећања. Основни аргумент који се елаборира у овом тексту јесте да, услед специфичности и идиосинкразије, војне жртве и страдања у рату не испуњавају ниједан од четири услова културне трауме, и да као такве нажалост не улазе у опсег оних траума које конституишу колективно историјско сећање и постају интегрални део саме културе сећања једног народа. Стога је неопходно и нужно да оне буду вечно „запамћене” и сачуване као део *војничког идентитета* у оквиру уже *војничке традиције*, будући да „заборављање жртвовања чини жртве и жртвовање бесмисленим и поништава последње право жртве” (Šijaković 2017, 111).

ВОЈНИЧКА „ПОДРАЗУМЕВАНА ЖРТВА” И КУЛТУРНА ТРАУМА

Александерови критеријуми конституисања културне, тј. „изабране” трауме, о којима смо дискутовали, веома су инструктивни и крајње корисни за дубље разумевање и теоријско разјашњавање интуитивно спознате „нетрагичне”, или макар „недовољно трагичне” природе смрти бораца, тј. војника⁸ у рату. Феномен овакве перцепције смрти бораца у рату није културолошки условљен, нити детерминисан епохом, будући да је „у сваком друштву постојала једна готово опипљива али неизречена врста плеонастичке имплицитне подразумеваности смрти војника у рату” (Stanar, 2023a, 7), страдања које није перципирано као „трагично” иако се неоспорно ради о убијању људи *en masse*. Прецизна примена сваког од четири наведена критеријума за конституисање културне трауме на праксу убијања бораца у рату разоткрива инхерентну природу „нетрагичности” ове праксе која условљава да се војничке жртве недвосмислено разумевају као херојске, али да им истовремено недостаје она „нијанса

⁸ Појмом „војник” у овом тексту подразумевамо све припаднике оружаних снага који су борци у рату – професионалне војнике, регруте, резервисте, подофицире, официре, итд.

друштвено-историјске трагичности коју увек имају смрти небораца, тј. цивила у рату” (Stanar 2023a, 7) и да као такве не генеришу довољно снажну трауму која би могла постати „изабрана” траума.

Природа бола, којом Александер започиње своју класификацију критеријума, условљава да је неопходно испитати сам „квалитет” насиља које је спровођено над одређеном групом или ширим колективном – да ли је оно довољно шокантно и монструозно, да ли је сама природа насиља довољно „ужасавајућа”. Када се ради о убијању војника у борби, уколико се оно врши у складу са нормативима правила ратовања, тј. *in bello* принципима вођења борбе, природа бола не досеже минимални праг „трагичности” и „моралне шокантности” услед перцепције природе тог процеса као, готово фаталистичке, нужности која је деривирана из саме природе рата као феномена. Сама правила ратовања, рефлектована у прескрипцијама међународног хуманитарног права и етике рата, нормом *пропорционалности* подразумевају и прописују не само минималну количину убијања зарад остваривања мисије, већ и наношење минимално неопходне количине патње и бола у том процесу⁹. Перспектива се, наравно, овде радикално може променити уколико средства и начини ратовања кардинално крше пропорционалност. Међутим, историја показује да чак ни то није довољно за конституисање културне трауме, будући да преостали услови остају неиспуњени.

Природа жртве, и са њом повезани *однос жртве и шире заједнице*, представљају вероватно најпресудније атрибуте који условљавају практичну немогућност генерисања културне трауме убијањем војника у рату. Наиме, како би се генерисала културна траума, неопходно је да бол и патња буду усмерени према тоталитету нације, односно да симболички осликавају неселективно и затируће зло уперено ка целокупној заједници. Једна од основних, елементарних и круцијалних одлика војника у рату јесте управо та да он представља кардинално другачијег агента у рату, експлицитно и видљиво *одвојеног* од остатка друштва¹⁰. Војник је онај део друштва

⁹ Из ове се претпоставке деривирају и забране коришћења одређене врсте наоружања која узрокује непотребну количину бола и патње за војнике, средстава која негирају право на достојанствену смрт, такозваних *mala in se* средстава, итд. (Stanar 2019, 71–75).

¹⁰ Војничка униформа, наравно, представља најјаснију и најдиректнију вредносну и визуелну симболизацију ове одвојености припадника војске од остатка друштва. Као таква, она има снажне симболичке, али и моралне димензије (Stanar 2023a, 1–13).

који је одређен за учешће у рату, а тиме и за излагање ризику да убија и да буде убијен. Његова је, дакле, сама природа у рату таква да имплицитно подразумева спремност и обученост да убија али и могућност да буде убијен, али управо као припадник војске, као обучен, наоружан и претећи човек, а не као пуки, тј. било који, припадник једне заједнице. Следећи чувену Агамбену (Agamben 2013) логику фигуре *Homo Sacer*-а, човека који „може бити убијен али не и жртвован”, природа војничке жртве у рату и не доживљава се као природа жртве у пуном смислу те речи, те ни на који начин не може конституисати довољно снажну трауму која би имала могућност постајања одабраном траумом и нужним садржајем културе сећања¹¹. Ова природа војничких погибија осликана је и у самом односу шире заједнице према сопственој „жртвеној елити”, чије се погибије перципирају као „очекиване”, ‘подразумеване’ и ‘нормалне’ за рат” (Stanar 2023a, 7) и које као такве не остављају дубоке ожилке на историјском трајању једног народа. Или, макар не довољно дубоке да би конституисале културну трауму, а свакако ни приближно дубоко као оне које стварају масовна убијања цивила у рату.

Специфична је и посве јединствена и примена услова додељивања одговорности у контексту убијања војника у рату. Иако се ради о масовном, организованом, намерном и континуираном убијању, по правилу младих и здравих људи, „из перспективе међународног хуманитарног права и савремене етике рата, убијање војника није ни нелегално ни неморално, уколико се убијање врши у складу са одређеним правилима” (Stanar 2024b), односно уколико се поштује принцип пропорционалности у процесу убијања. То у пракси подразумева да не постоји никаква кривична или морална одговорност непријатељских војника, тј. оних који су успешни у својој намери да убију противнике, те се у том смислу одговорност и не додељује, нарочито не на начин на који би то било значајно за историјско памћење једног народа. Ова врста

¹¹ Позиција војника у рату из перспективе друштва која га „посвећује” рату, борби, ризику и самој смрти у замену за имунитет од насиља у рату неописиво је занимљива и изузетно комплексна. Његов статус и „логику” у рату готово у потпуности одговарају фигури *Homo Sacer*-а, чак и много боље и више од примера затвореника или логораша који се по правилу наводе. Са друге стране, разумевање ове фигуре у великој мери омогућава исправно разумевање самог посебног и јединственог статуса војника, његовог односа са сопственим друштвом, али и са непријатељем (Stanar 2024b).

„подразумеваности” и својеврсне „очекиваности” жртва у униформи у рату, *inter alia*, омогућава минимално измирење, толеранцију и суживот у постратном периоду у којем се не тражи одговорност међу преживелим учесницима рата за смрти оних који су у њему страдали¹². Одговорност, у врло специфичном фаталистичком смислу те речи, се, по правилу, метафорички додељује самом феномену рата, тј. његовој неизбежној природи и крвавој суштини појаве која заробљава људе у ситуацијама у којима пословично често постоје само две опције – убити или бити убијен.

Узимајући у обзир наведене и анализиране елементе природе бола, природе жртве, њеног односа са широм заједницом и додељивања одговорности, јасно је да страдања војника у рату, без обзира размере тог страдања које некада заиста могу бити библијске, никада не могу генерисати ни приближно онај степен културне трауме који је карактеристичан за квантитативно неупоредиво мања страдања небораца, тј. цивила у рату која су најзначајнија у историјској перспективи једног народа (Šijaković 2017, 109) и која постају нужан садржај културе сећања. Чини се да ова асерција добија снажну потврду у неретким процесима у којима се војничка страдања у рату, укључујући и она која су последица ратних злочина против војника, настоје приказати и „упамтити” као страдања цивилног становништва, управо услед постојања свести о чињеници да војничке „подразумеване жртве” никада не могу имати капацитет да генеришу културну трауму и буду темељ изградње идентитета кроз културу сећања. Ова врста манипулације је врло комплексна и крајње опасна, будући да настоји променити и „уподобити” историјску чињеничну стварност свим наведеним условима неопходним за конституисање културне трауме. Ово у пракси подразумева гротескно насиље над истином и стварним жртвама, ефективно онемогућавање постконфликтног помирења и развијање колективног идентитета на конструисаном наративу који није ослоњен на истину и историјске чињенице већ на зорној потреби поседовања идеалне „изабране трауме” на којој би се тај идентитет даље градио кроз генерације. Међутим, наведене одлике смрти војника у рату свакако не подразумевају да војничке жртве треба пустити низ воду хадске реке Лете, нити да не постоје начини очувања сећања на страдања и трансцендентну жртву људи у униформи. Али, као што и култура

¹² Осим, наравно, уколико су њихове смрти резултат кршења критеријума пропорционалности, односно уколико се ради о ратним злочинима.

сећања захтева нужно институционално развијање, тако и очување сећања на војничке жртве захтева институционални, организовани, планирани и промишљени приступ војске – управо оне друштвене институције којој су те жртве и припадале, и то кроз развијање и оснаживање војничке традиције која ће извирати из свесно положене и највредније жртве.

Војничка традиција

Традиција несумњиво игра веома значајну улогу у војсци, не само као значајан фактор морала војске¹³, већ и чинилац целокупног етоса припадника ове виталне друштвене институције посебно имајући у виду њену конзервативну и традиционалистичку природу. Поред традиције у ширем, друштвено-идентитетском смислу који је повезан са самом суштинском улогом војске као инструмента одбране колективног идентитета (Stanar 2023a, 125–139) и који ја нарочито значајан за друштва чија се политика одбране заснива на концепту тоталне одбране (Živanović i Radojević 2024, 165–188), за војску изузетну практичну важност има и традиција у ужем, војно-институционалном смислу. Реч је о традицији чији су носиоци сама институција војске, установе и организационе целине унутар војске, поједине јединице, итд.

Традиција је, према Ђорђевићу (Ђорђевић 2012, 178) „дубоко укореења у све друштвене поре”, те је стога очекивано да одређене друштвене установе, а нарочито оне најстарије и са најдубљом повезаношћу са тоталитетом друштва, као што је војска, поседују, негују и развијају сопствену институционалну традицију уско везану за историјат и културу саме институције. Традиција једне војске ослања се на бурно и акумулирано историјско искуство које сачињава саму културу, етос и идентитет не само војске као институције у садашњем тренутку, већ у нимало занемаривој мери и њених припадника као појединаца¹⁴. У неке од најважнијих

¹³ Морал војске обухвата шире значење од борбеног морала, и односи се и на професионални етос и на морал војске као предмет војне етике. У ужем смислу борбеног морала, „патриотизам и борбене традиције” једног народа представљају један од најзначајнијих чинилаца борбеног морала из групе друштвених чинилаца (Danilović 2003, 49).

¹⁴ Више него у било ком другом животном позиву, институционалне вредности и култура постају део личног идентитета припадника војске, што производи „једну од најснажнијих и најкохезивнијих моралних заједница у модерном

темељних сегмената тог драгоценог акумулираног и најславнијег дела историјског искуства уграђени су управо животи и страдања војничких жртава ратова које је дата војска водила током свог постојања. Самим тим, функционални значај војничке традиције не може се пренагласити – она осигурава и конзервира очекиване највише стандарде понашања и поступања свих актуелних припадника војске, јер су те стандарде поставили и својом жртвом посветили „многи који су (у тој војсци и у тој униформи) постојали пре њих”; они који су у садашњем тренутку део војске имају изграђену свест да су „део нечега што је веће и старије од њих самих”, управо захваљујући изграђеној и баштињеној традицији (Anglim 2018, 164). Једна таква институционална традиција, заснована на очувању памћења на славне војничке жртве „даје један нови, изразито супстантивни слој *моралне и професионалне одговорности* припадницима ове професије, будући да њихови поступци у својству припадника одређене војске, или одређене јединице или институције унутар војске, осликавају и потенцијално компромитују не само њихов појединачан морални карактер и лични имиџ већ и дословно крваво и мукотрпно зарађено историјско наслеђе, репутацију и вредности дубоко укоренење у традицији и свесној жртви њихових претходника” (Stanar 2024a).

Оптимално очување, развијање и оснаживање војничке традиције је стога немерљиво значајно и важно, не само у контексту њене практичне функције у садашњем тренутку, већ и у контексту јединог реалног инструмента очувања сећања на војничке жртве. Животи војника положени за народ у рату „уједињују заједницу и успостављају етос и идентитет” те заједнице, а заузврат управо та, војничка, заједница има свету дужност да жртве својих претходника сачува од заборава који би „довео у питање саму основу идентитета” (Šijaković 2017, 110; 104). Имајући у виду околности које смо објаснили и природу културе сећања – *нико други сем саме војске то не може учинити*, као што се и садашњи припадници војске једино могу надати да ће њихову евентуалну жртву од заборава сачувати неки нови нараштаји у тој институцији. И баш као што је „у извору и средишту културе сећања... феномен спомена на мртве” и баш као што је круцијално питање културе сећања „шта је то што не сме бити заборављено” (Stanković and Topalović 2023, 130; 127), исто се

друштву” коју чине појединци са врло сличним индивидуалним ставовима и вредностима које су интернализоване и „преузете” из институционалног етоса (Fatić 2017, 120).

тако војничка традиција нужно мора развијати на темељу спомена на своје мртве и њихове свесне жртве и увек се изнова и изнова враћати на кључно питање – ко то не сме бити заборављен! Сећање на војничке жртве и вредности које се темеље на тим жртвама морају бити део сваког симболичког сегмента и манифестације традиције – од непрестаног помена и посвећених спомен соба, преко назива јединица и институција па све до споменика палим борцима. Јер, веома је важно да се апстрактна сећања и вредности „заодену материјом, да добију чврст облик” како би као симболи ефикасно деловали на људе (Nikolić i dr. 2017, 286).

ЗАКЉУЧАК

У зрелој и терминалној фази постмодернистичког разумевања света и људске стварности постало је зорно јасно да колективни, национални идентитет остаје један од најзначајнијих феномена и да су прогнозе будућности у „глобалном селу” у којем живе појединци лишени сваке одреднице колективног идентитета биле трагично погрешне. У контексту поново пробуђеног интереса за очување и изградњу националног идентитета, феномен *културе сећања* доспео је у жижу интересовања стручне и академске јавности. Међутим, услед наведених и елаборираних специфичних карактеристика културе сећања, односно културне трауме као нужног елемента културе сећања, јасно је да одређена страдања и одређене жртве ипак не могу да уђу у опсег оних страдања која конституишу „изабрану”, тј. културну трауму, па самим тим и не могу успешно да се интегришу у културу сећања. Стога је неопходно да ова страдања и ове жртве буду сачуване од заборава на друге начине, јер се једино тако може гарантовати очување темеља јединственог, посебног и дистинктног колективног идентитета у специфичним сферама као што је војска.

Војничке, „подразумеване”, жртве не досежу симболички праг ниједног од описаних услова за конституисање културне трауме – природе бола, природе жртве, односа шире заједнице са жртвом и додељивања одговорности – те их стога култура сећања по дефиницији, такорећи, „не обухвата”. Једини начин достојног и трајног очувања сећања на жртве рата у војничкој униформи представља изградња, оснаживање и развијање чврсте војничке традиције утемељене на свесним жртвама људи који су у протеклим ратовима положили своје животе зарад свог друштва и свог народа.

Следећи логику културе сећања, и војничка традиција заувек мора да почива на непрестаном помену оних који су страдали и на њиховом својеврсном уткивању у све симболичке манифестације војничке традиције, културе и етоса.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Agamben, Dordo. 2013. *Homo Sacer: Suverena moć i goli život*. Beograd: Karpos.
- Alexander, Jeffrey C. 2004. "Toward a Theory of Cultural Trauma". In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., Sztompka, P. (eds.), 1–30. Berkley: University of California Press.
- Anglim, Simon. 2018. "An Educated Military: Professional Education and the Profession of Arms". In *The Modern Military: The Intersection of Profession and Ethics*, Finney, N. K., and Mayfield T. O., (eds.), 153–166. Annapolis: Naval Institute Press.
- Assman, Aleida. 2021. „Cultural Memory.” In *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*, Hamburger, A., Hancheva, C., Volkan, V.D. (eds.), 25–36. Heidelberg: Springer.
- Assman, Jan. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zigmund. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Danić, Nedo. 2003. *Snaga morala*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Davies, Norman. 1996. *Europe: A History*. Oxford: Oxford University Press.
- Dorđević, Radomir D. 2012. „Tradicija kao faktor kontinuiteta u sociologiji kulture.” *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* 1/2012: 173–180.
- Fatić, Aleksandar. 2017. „Savremena tehnologija ratovanja u svetlu hrišćanskog morala.” U *Pravoslavlje i rat*, Grozdić, B. (ur.), 105–124. Beograd: MC Odbrana.
- Gaggi, Silvio. 1989. *Modern/Postmodern*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Jevtić, Miloš. 2020. „Proglas o kolektivnim sećanjima: značaj i problemi za kulturu pamćenja.” U *Govor mržnje i kultura pamćenja*, 373–393. Beograd: Institut za političke studije.
- Kuljić, Todor. 2004. „Kultura sećanja: istorijat.” *Tokovi istorije* 1-2/2004: 123–152.

- Milošević Đorđević, Jasna. 2003. „Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta.” *Psihologija* 36 (2): 125–140.
- Nikolić, Srboљub, Srđan Starčević, i Miljoјko Janošević. 2017. „Vojna uniforma – razvoj, značaj i značenje.” *Vojno delo* 69 (5): 279–289.
- Radenović, Sandra. 2006. „Nacionalni identitet, etnicitet, (kritička) kultura sećanja.” *Filozofija i društvo* 31(3): 221–237.
- Stanar, Dragan. 2019. *Pravedan rat – između apologije i obuzdavanja rata*. Beograd: Dobrotolјublje.
- Stanar, Dragan. 2023a. „Moralna dimenzija vojne uniforme.” *Vojno delo* 75 (2): 1–13. DOI: 10.5937/voјdelo2302001S.
- Stanar, Dragan. 2023b. „Kosovski zavet – odbrana identiteta kao funkcija voјske.” U *Kosovo i Metohija kroz činjenice, tumačenja i simbole*, knjiga 3, 125–139. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić.
- Stanar, Dragan. 2024a. *Vojna etika i moral voјske*. Beograd: MC Odbrana.
- Stanar, Dragan. 2024b. “Soldier in War as Homo Sacer.” *Journal of Military Ethics* 23, in print.
- Stanković, Đurđica, i Milica Topalović. 2023. „Značaj kulture pamćenja za izgradnju kolektivnog identiteta i ontološke bezbednosti: studije slučaja Japana i Kosova.” *Politička misao* 60 (3): 123–145. doi.org/10.20901/pm.60.3.05.
- Stojadinović, Miša. 2012. *Potruga za identitetom*. Beograd: Institut za političke studije.
- Šijaković, Bogolјub. 2017. “The Culture of Remembrance and the Care for War Victims.” *Literary Links of Matica Srpska* 1/2017: 101–114.
- Šušnjić, Đuro. 2004. *Drama razumevanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tepšić, Goran. 2012. „Nacionalni identitet i (zlo)upotreba ‘drugog’”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 6 (8): 69–90.
- Zorić, Vukašin. 2003. „Raspravljаnja sa mnemosinom: pregled važnih tokova studija pamćenja.” *Kultura*, br. 180: 123–140.
- Živanović, Vukoјića, i Slobodan Radojević. 2024. „Politika odbrane zasnovana na konceptu totalne odbrane.” *Politika nacionalne bezbednosti* 26 (1): 165–188. doi.org/10.5937/pnb26-50355.

Dragan Stanar*

Strategic Research Institute, University of Defence, Belgrade

CULTURAL MEMORY AND MILITARY TRADITION

Resume

In this article, author aims to offer an in-depth analysis of the place and meaning of cultural memory in the contemporary era of human civilization, observing it from the perspective of the military. By analyzing the phenomenon of cultural memory and cultural trauma, as a necessary element of cultural memory content, author recognizes and lists four key conditions, i.e. criteria that a certain historical trauma must meet in order to constitute cultural trauma. Application of the four conditions to the situation and scenario of soldiers dying in war by the author demonstrates and explains how and why soldiers' deaths in war cannot in fact constitute cultural trauma, and thus consequently cannot represent the type of suffering and death upon which cultural memory is founded on and upon which collective national identity is built. Author of the paper recognizes the specific role of military tradition as the sole instrument of preservation of memory on soldiers' sacrifices in war in order to conclude that optimal development, preservation and strengthening of military tradition in all the forms it manifests in constitutes a duty for each and every generation which wishes not only to preserve eternal and dignified memory of those who laid their lives down for their societies and collectives, but also to preserve and maintain the very essence and root of military identity.

Keywords: cultural memory, military tradition, sacrifice, identity, war

* E-mail address: dragan.stanar@va.mod.gov.rs; ORCID: 0000-0003-0759-5652.

* Овај рад је примљен 16. јула 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године.

Стефан Радојковић*

Институт за политичке студије, Београд

ГЕНЕЗА ПОЛИТИКЕ ИСТОРИЈЕ ХОЛОКАУСТА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: РЕПУБЛИКА СРБИЈА 1945-2020**

Сажетак

Чланак покушава да, кроз анализу политике историје Холокауста од стране Републике Србије током периода од 1945. до 2020. године, ажурира досадашња истраживања на ову тему али и укаже на фазе у њеном развоју како би их концептуално уоквирио и за њих понудио прелиминарна објашњења. Сагледавајући политику историје Холокауста Републике Србије тј. њене институционалне праксе кроз теоријски оквир студија културе сећања, налази истраживања се заснивају на анализи садржаја докумената произашлих из рада истакнутих институционалних актера током наведеног периода. На основу анализе доступних докумената и прегледа научне литературе, у раду се заступа теза о постојању три фазе у развоју политике историје Холокауста Републике Србије које одликују посебне, друштвеним оквирима условљене, тенденције када је реч о чувању и преношењу сећања на геноцид почињен над јеврејским заједницама немачке војно-окупационе зоне „Србија”.

Кључне речи: Република Србија, војно-окупациона зона „Србија”, Холокауст, Старо Сајмиште, студије културе сећања, политика историје, генеза

* Имејл-адреса: stefan.radojkovic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-0470-928X.

** Овај рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Ако се сложимо да је тачна тврдња о историји Холокауста у немачкој војно-окупационој зони „Србија” (1941–1942) као једној од најтемељније обрађених студија случаја у оквиру историјске науке (Ćulibrk 2011, 136–137), слично се може аргументовати и у случају истраживања културе сећања на страдање Јевреја, након окончања Другог светског рата у Европи. У прилог другој тврдњи говоре научни чланци, монографије и тематски зборници истраживача попут Живковића (Živković 2000), Макдоналда (Macdonald 2002) и других (Milosavljević 2006; Manojlović Pintar i Ignjatović 2008; Byford 2011, 2018; Subotić 2019; Vervat 2020; Stipić 2021; Daković 2022; Hofmeister 2024; Mevorah, Krstić i Velinov 2024) као и многобројних појединаца, група и организација изван научне заједнице, заинтересованих за начине очувања и преношења сећања на покушај уништења Јевреја војно-окупационе зоне „Србија”¹. Одмах се поставља питање: Зашто нам је потребан још један научни рад на поменутој тему?

Сматрамо неопходним „ажурирање” досадашњих налаза, произашлих из горепомнутих истраживања. Конкретно, аутори попут Бајфорда (Byford 2011, 192–221) и Суботић (Subotić 2019, 48–95) – што кроз истраживање једне тако и кроз компаративна сагледавања више студија случаја – размотрили су начине формирања, чувања и преношења сећања у Републици Србији од 1945. до 2011. године, односно до 2018. године. Једноставније речено, постојећи друштвени оквири у Републици Србији наставили су да се мењају те отуда и потреба за новим истраживањима.

Даље, истраживања поменутих аутора (Byford 2011, 2018; Subotić 2019), али не и само она (Milosavljević 2006, 7–12; Manojlović Pintar i Ignjatović 2008, 108–109), оптерећена су вредносним судовима у погледу размимоилажења између званичних сећања на Холокауст у војно-окупационој зони „Србија” и утврђених налаза историјске науке. Последице, углавном занемарују истраживање разлога иза уочене дискрепанције. Такође, изузев Суботић (Subotić 2019, 27–31), ретки су примери теоријског уобличавања или барем концептуализације уоченог феномена у

¹ Међу њима треба споменути организације попут Haver Srbija, Terraforming, Удружење „Јеврејска дигитална библиотека” и Centar za primenjenu istoriju као и пројекте Poseta Starom Sajmištu, Ester.rs, Sačuvajmo Topovske šupe и Protiv zaborava.

оквиру званичних сећања Републике Србије, те и у том погледу постоји довољно „слободног” простора за нова истраживања.

Наравно, наш чланак не пледира да испуни, грубим линијама оцртан, „упражњени” простор већ само „ажурира” постојеће налазе као и да понуди, вредносно неутралну, слику генезе званичних сећања Републике Србије од 1945. до 2020. године; уз то, покушаћемо да наговестимо могући начин концептуалног уобличавања уочених периода (фаза) у оквиру процеса формирања, чувања и преношења (званичних) сећања на Холокауст – конципираних термином *политика историје* – на основу анализе доступних, објављених, извора информација, и уз консултовање релевантне научне литературе.

ПОЛИТИКА ИСТОРИЈЕ – ТЕОРИЈСКО И ОПЕРАТИВНО ОДРЕЂЕЊЕ

Пре него што се одредимо у теоријском погледу према термину *политика историје*, морамо указати на његове интелектуалне „корене” у оквиру студија *културе сећања* без којег није могуће његово правилно разумевање. Прво, морамо подвући разлику између *историјске науке* и студија *културе сећања*. Иако на први поглед сличне, постоје и значајне разлике јер се историја првенствено интересује за истраживање и реконструкцију чињеничног стања у прошлости тј. *шта* се десило; с друге стране, култура сећања нагласак ставља на то *како* појединци, друштва и државе из позиције садашњости интерпретирају (тумаче) прошлост. Као што су поједини социолози приметили (Кулјић 2006, 7), „[п]рошлост има два нивоа: онтолошки и експликативни. [...] Овде је само важно уочити да култура сећања припада нивоу објашњења”. Када говоримо о термину *култура сећања*, важно је раздвојити његова два значења. Односи се како на „свеукупну јавну употребу прошлости” тако и на „научну дисциплину која се бави тумачењем и објашњавањем различитих облика чувања и искривљавања прошлости (10)”.

Нећемо описивати историју поменуте научне дисциплине (Кулјић 2006, 27–55), нити се упуштати у разматрање њених многобројних теоријских праваца – неуробиолошке, психолошке и социјално конструктивистичке теорије (56–62; 63–80; 80–141) – већ ћемо се само задовољити позивањем на тврдњу оснивача студија *културе сећања* како је сећање, без обзира на тачне податке и истините догађаје, „вештачко” и до одређене мере искривљено услед

његове друштвене условљености (Halbwachs 1950, 25–26). Сећање није само „производ” појединаца већ истовремено и друштвених оквира, било да се оквири односе на породицу, верску и етничку групу, удружење, корпорацију или државу. Према Карге (Karge 2014, 18), сећање је увек створено у специфичној садашњости, на основу њених оквира и интересовања. Другим речима, указивање на искривљеност историјске слике од стране (званичних) сећања представља таутологију и свака расправа на ту тему јесте јалова јер се иста подrazуева.

Оно што јесте важно, како је Карге (Karge 2014, 8–9) то формулисала, јесте потреба да појам *сећања* формулишемо и разумемо као помен и обележавање (*remembrance*), а не као *памћење* (*memory*). *Сећање* је нешто што радимо, као појединци и/или групе, те зато треба бити разумевано као пракса (8–9). Наравно, није истоветно када у овом смислу делују појединци или групе. Према Асмановој (Asman 2011, 33–38), поред преклапања, постоје значајне разлике између сећања појединаца (*неуронско*), групног (*социјално*) и *културалног*: „[Д]ок је социјално памћење *координација индивидуалних памћења* настала заједничким животом, [...], дотле колективно и културално памћење почива на фонду искустава и знања који се *одвоји од својих живих носилаца и прешао на материјалне носиоце података* (36–37)”. Морамо указати на носиоце оваквих сећања, а у случају културалног то су симболи, артефакти, медији и, што је за нас посебно важно, институционалне праксе. С обзиром да нас интересују *политике историје*, важан је и следећи појам Асманове (39–40) – *политичко памћење*. Чини се како је поменути појам готово идентичан појму *културалног памћења*, с тим што „[Т]амо где повест стоји у служби грађења идентитета, где је грађани усвајају а политичари призивају, може се говорити о ’политичком’ или ’националном памћењу’ (40)”. Иако се не слажемо са изнетом тезом о грађанима као „простим пријемницима”, предметима манипулације „софистицираних” елита – Карге (Karge 2013, 17–18) показала на примеру социјалистичке Југославије како је тај однос далеко сложенији од претпостављене „једносмерне улице” Асманове – сматрамо термин *политичко памћење* корисним у научно-сазнајном погледу јер нас доводи корак ближе покушају концептуализације термина *политика историја*.

У екскурсу о историји и памћењу, Асманова (Asman 2011, 49) сматра како је *политика историје* „производња памћења које је као ’слуга ауторитета’ поставила темељ некој политичкој заједници

и у свакој новој садашњости подупирало интересе моћи оних који владају”. Уочљиво је јасно вредносно одређење Асманове у односу на термин – подсећа на Хобсбаумове ставове у погледу изградње нација (Hobsbaum 1996, 16–20) – упркос томе што је његова првобитно значење само концептуално уоквиравало динамику политичких процеса који су се одвијали у Савезној Републици Немачкој у односу на наслеђе нацистичке Немачке. Фрајев (Frei 2002, xii) термин *политика прошлости* (нем. *Vergangenheitspolitik*), у енглеском преводу *политика за прошлост* (енг. *policy for the past*), скован је током деведесетих година XX века – тада је, како аутор истиче, немачка историографија прерасла у културолошке студије и поново откривала значај колективног памћења (313) – а односио се, врло уско и прецизно (313), на „процес политичке интеракције између амнестије, интеграције и нормативног разграничења од нацизма који се одвијао у Западној Немачкој током 1950-их”.

Након што смо указали на порекло термина *политика историје*, потребно је додатно расветлити његово значење и садржај. Према Касаповић (Kasapović 2019, 942–943), након формулисања Фрајевог термина *политика прошлости* убрзо је дошло до његовог даљег „рафинисања и обраде” па је ускоро замењен ширим и обухватнијим појмом *политика историје* (нем. *Geschichtspolitik*). Касаповић сматра (Kasapović 2019, 943), парафразирамо, како истраживање *политике историје* настоји да открије како се конструише јавна слика историје и идентитета у друштву, и то не само законодавном и судском праксом, што је био случај са истраживањима *политика прошлости*, већ и уз помоћ јавних дискурса и друштвених обреда. Последице, теоретичари попут Ђерић (Ђерић 2010, 87–89), временом су подвели термин *политика прошлости* под шири и сложенији појам *политика историје*.² Са овим виђењем термина сагласан је и Куљић (Куљић 2002, 50) када тврди како у „политику неговања историјске културе спадају сви институционални и симболични протоколарни облици неговања колективних успомена, од споменика до националних празника”. Позивајући се на Мертеса (1999), Куљић (Куљић 2002, 50) истиче како се *историјска политика* – синоним за термин *политика историје* – бави јавним позивањем на прошлост

² Према Ђерић, иако је реч о сложеном феномену природно увезаним са историјском науком, кључан за његово разумевање је однос политике и културе (Ђерић 2010, 88).

како би се утицало на легитимисање, мобилисање, политизовање, скандализовање и оптуживање садашњости.

Ако се спустимо се са нивоа апстракције на ниво искуственог, приметимо како се теоретичари слажу да су институције државе кључни актер, иако свакако не једини, приликом формулисања и спровођења *политика историје*. Према Поповићу (Popović 2024, 18) „[п]олитика историје једна је од бројних државних политика, попут политике образовања, здравствене или пореске политике”. Које све праксе конституишу поменути политику наговештава Ђерић (Ђерић 2010, 20–21) када примећује како исте „држава обавља преко школских програма и мреже својих институција и манифестација, путем државних симбола (химне, заставе, грба), медија, културне продукције и политичких говора, [...]”. Иако не истражује праксе које сачињавају *политике историје*, Стојановић недвосмислено указује (Stojanović 2023, 9), прво, на државу као кључног актера и, друго, на чињеницу како не постоји јасна граница између образовних и политика историје; доказ су уџбеници историје тј. текст „оверен” печатом државе. Све наведено указује да ми, истраживачи *политика историје*, морамо, сматра Касаповић (Kasapović 2019, 942), истраживати начине на које интелектуалне и политичке елите претачу своја виђења прошлости у образовне, културне, научне, медијске и друге јавне политике.

С тим на уму, наш предмет истраживања јесте Република Србија тј. њена *политика историје* Холокауста који се одвијао на подручју немачке војно-окупационе зоне „Србија” током 1941/1942. године. Србија јесте интересантна студија случаја из више разлога. Најпре, као држава са свим својим институцијама испуњава важан критеријум када је у питању предмет истраживања *политика историје*. С обзиром да је устројена као република од 1945. године па све до данас – без обзира на идеолошке и промене облика државних структура – институционално гледано јесте, у највећој могућој мери, конзистентна и кохерентна студија случаја. Даље, потребно је јасно нагласити суштинске разлике између, с једне стране, Републике Србије и немачке војно-окупационе зоне „Србија” током Другог светског рата, с друге стране.

Поменута зона на којој се одвија Холокауст јесте, територијално гледано, значајно мања од територије Републике Србије.³ Исто, политички-правно посматрано Србија након рата јесте, најпре,

³ За више информација видети преко: Ester.rs n.d.

конститутиван елемент независне федерације социјалистичких република, а потом самостална и суверена држава док је током рата назив „Србија” (нем. *Militärverwaltung in Serbien*) географска одредница дела немачке војно-окупационе зоне „Југоисток” где врховну војну и административну власт врши војна управа нацистичке Немачке.⁴ Све наведено о разликама између Србије и „Србије” имало је значајне импликације како по динамику Холокауста ове зоне, тако и на *политике историје* Холокауста након 1945. године. Треће и не мање важно, сличности у називу Србије и „Србије” често су злоупотребљаване у одређеним публикацијама (Vuković i Војовић 1992; Štefan 1996; Cohen 1996; Malcolm 1998; Ramet 2002, 2006; Milosavljević 2006; Ramet and Listhaug 2011). Мишљења смо да и из тог разлога јесте потребно поново подвући чињеницу како су у питању два различита ентитета.

Конечно, истражујући конкретне *политике историје* Холокауста Србије, а у складу са онтолошким и епистемолошким полазиштима приступа намереног на анализирање начина на које (политичке и интелектуалне) елите претачу своје виђење прошлости и Холокауста зоне „Србија” у конкретне политике, усредсредили смо на институционалне актере. Методолошки посматрано, анализираћемо садржај докумената насталих претежно, не искључиво, кроз институционалну праксу. За период социјалистичке фазе Републике Србије изучавана је документација проистекла из рада актера којем је на старање поверена *политика историје* – Савез удружења борава народноослободилачког рата (СУБНОР); нарочито током његовог IV и V конгреса. За период 1991–2011. године, анализирана је документација настала радом установе културе – Музеј жртава геноцида (МЖГ) – одређене за изучавање и неговање културе сећања на страдања током Другог светског рата, да би од 2011. године отпочео процес успостављања новог институционалног актера у оквиру административног система Србије. С обзиром на скроман обим доступне документације последњег институционалног актера, њему ће бити посвећено, пропорционално гледано, нешто мање простора на наредним странама.

⁴ За више информација о институционалној структури немачке војно-окупационе зоне „Србија”, као и месту квислиншког административног апарата Миленка Аћимовића, а потом генерала Милана Недића, у поменутој структури, видети резултате истраживања Хилберга (Hilberg 1961, 433–435).

ПОЛИТИКА ИСТОРИЈЕ ХОЛОКАУСТА – РЕПУБЛИКА СРБИЈА (1945–1991)

Због свега наведеног, од користи ће бити да се најпре осврнемо на увид Карге (Karge 2013, 8–9) када су у питању домети *политике историје* Холокауста за време социјалистичког периода: „Практиковање културе сећања’ [...] и у југословенском контексту односи се на више различитих начина делања чија су главна обележја прилагођавање и усвајање, промена и преобликовање званичног и јавног сећања на рат”. Другим речима, простор званичног и јавног сећања „нису запоселе само елите, и нису оне једине које га обликују нити су ’маса’ том дискурсу напросто изложене (Karge 2013, 18)”.

Комплементарни налазима Карге јесу увиди Суботић (Subotić 2019, 59–61) где се наводи да је само у Србији, у првим послератним годинама, подигнуто око 40 споменика ради чувања сећања на страдале Јевреје Југославије. Ипак, већина првих споменика била је подигнута у оквиру јеврејских гробних парцела, не у јавном простору нити од стране федералних и републичких институција; класичан пример јесте споменик Богдановића подигнут на сефардском гробљу у Београду, 1952. године (59). Налазима Суботић треба придодати и увиде Бајфорда (Byford 2011, 66–84, 85–110), посебно што се они односе на Старо сајмиште – некадашњи сајамски простор и објекти где су логорисани и одакле је у смрт одвођен највећи број Јевреја немачке војно-окупационе зоне „Србија” (Cvetković 2021, 28–30). До шездесетих година XX века, примећује Бајфорд (Byford 2011, 85–87), места страдања цивила нису била обележавана нити су одржаване званичне комеморације услед одлука државног врха да приоритет буде на: 1) економском опоравку и развоју Југославије и Београда, 2) откривању и обележавању гробова погинулих учесника народноослободилачког рата и 3) чувању сећања на заточенике логора који су се држали „херојски” (по правилу, односи се на заточене припаднике партизанског покрета). Према Илићу (Ilić 2022, 19), овим разлозима би се могао придодати четврти који указује како је приоритет државног врха био и решавање правног и социјалног положаја бивших бораца и породица погинулих учесника рата.

Ради илустрације другог и трећег разлога, Бајфорд (Byford 2011, 88–89) пружа пример једног од првих обележја за жртве Старог сајмишта – подигнуто на сеоском бежанијском гробљу, где су претежно сахрањени Срби из НДХ, именованог „Партизанско

гробље” – са натписом који је чувао сећање на „8000 најбољих синова и кћери наше земље, који су дали своје животе као допринос херојској борби народа Југославије [...]”.

Како примећује Бајфорд (Byford 2011, 106–110), овако конципиране *политике историје* донекле ће еволуирати након шездесетих година XX века али без суштинских промена. Прва спомен плоча на Старом сајмишту, да је начелно била посвећена цивилима и имплицитно одобрена од надлежних институција, откривена је 1974. године „на скровитом месту, на неугледном неофарбаном зиду негде на Сајмишту, [...] (107)” Што се тиче посебног именованја јеврејских жртава Сајмишта, оно је било подведено под „кишобран народноослободилачког рата”. Дакле, Бајфорд (Byford 2011, 108–109), попут Суботић, примећује како су се обележавања Холокауста немачке војно-окупационе зоне „Србија” одржавала унутар зидова јеврејских сакралних и других објеката. Сагласан са овим јесте Стипић (Stipić 2021, 154) када упоређујући комеморативне праксе јеврејске заједнице и државе, пише следеће: „[...] , јеврејска заједница је настојала да подигне спомен обележја појединачним заједницама истребљеним у Холокаусту. [...] Са друге стране, овакав локални приступ, са веома ретким изузецима, готово да уопште није постојао у државним активностима [...] и званична култура сећања је била усмерена углавном на оне догађаје и места сећања који су имали везу или са НОБ-ом или са масовним страдањем југословенских народа уопште”. Последишно, званично комеморирање цивилних жртава Другог светског рата, укључујући и јеврејске, било је под покровитељством и у организацији СУБНОР-а (Byford 2011, 109–110).

Анализирајући садржај доступних документа СУБНОР-а, можемо уочити како понуђена тумачења *политике историје* Холокауста Републике Србије, за време социјалистичке Југославије, не одударaju од поменутих докумената. Као што су приметили Карге (Karge 2013, 53–56) и други аутори (Плић 2022, 19–20), преломне године по питању формулисања овакве *политике* јесу 1961. и 1965. година када су одржани IV и V конгрес СУБНОР-а. Поред тога што је на IV конгресу дошло до конституисања СУБНОР-а – удруживањем Савеза бораца народноослободилачког рата, Савеза ратних војних инвалида и Удружења резервних официра и подофицира (SUBNOR 1961, 279, 315–334) – оцртани су и нови задаци од стране највишег руководства (48–49): „Пристизањем и уласком у борбу за социјалистичку изградњу

оних младих генерација које нису прошле кроз нашу револуцију, појавила се потреба за прикупљањем историјске грађе и предмета, и стварањем повремених изложби и сталних музеја који о њој говоре, [...] као и за уметнички обликовањем истине о нашој револуцији [...]”. Поред стављања нагласка на „неговање борбених традиција”, Ранковић истом приликом указује на одређене потешкоће у неговању тих традиција али и на могућа решења (SUBNOR 1961, 49–50): „Та изучавања треба да нам помогну да избегнемо грешке које смо до сада чинили у овом погледу најчешће из објективних разлога, оскудних материјалних средстава, краткоће времена и др. [...]”. Тада је предложено укључивање и других друштвених група (50), посебно омладине, као и оних заједница „где се и сами објекти налазе, где су се догађаји одиграли и где још живи усмена реч о њима, где је најзад и наше чланство непосредно ангажовано”.

На основу издвојених цитата можемо видети наговештаје онога што је Карге (Karge 2013, 18) описала као „уређен” простор где се одвијају *политике историје*, наглашавајући тиме не само његову структуру успостављену од институција државе већ и постојање локалних иницијатива које су могле „уредбу” да прилагоде па и до одређене мере измене, у складу са локалним контекстом. Анализа садржаја докумената сачињених између одржавања поменута два конгреса СУБНОР-а наводи на исти закључак. На основу стенографских бележака са седнице Савета за неговање традиција НОР-а при Савезном одбору СУБНОР-а од 29. маја 1964. године (Savet 1964, 38–39), видимо следеће: „Познато је да у том споменичном фонду влада неозбиљност, неред, па и ти споменици који су подигнути веома често су и слаби, нису темељни, затим обележавају уско локалне догађаје, понекад и на основу мишљења одређење личности итд. Хоћу да кажем да је критеријум веома често субјективистички”. Такође, из бележака (42) видимо да је поменути проблем нотирани пре 1961. године: „Сматрамо да није довољно речено о квалитету споменика. Они су рађени *ad hoc*, није било документације. Када смо прикупљали податке за IV конгрес Савеза бораца тешко смо могли добити податке од извођача и чак ко је извођач”.

Неке од препорука Савета са седнице, како би се уочени проблеми временом санирали ако не и решили, односили су се на усклађивање законодавне праксе између федерације и република (Savet 1964, 48) али и на већу „хармонизацију” активности локалних заједница и републичких власти (53).

Закључци и препоруке са седнице, уочи одржавања V Конгреса СУБНОР-а, артикулисани су и у закључцима са поменутог скупа (SUBNOR 1965, 79–81). Поред законом прописане стандардизације споменичке баштине НОБ-а, у закључцима је указано и на друге сегменте *политике историје* – писање и објављивање хроника, прикупљање, обрада и објављивање архивске грађе, унапређење школске наставе и објављивање приручне школске литературе, сарадња и подршка у раду музеја и института – где је био потребан, између осталог, већи степен усклађивања активности и систематичности у раду. С друге стране, ако је судити према документацији проистеклој из Међурепубличког саветовања о проблемима заштите и подизања споменика револуције, одржаног у Београду 1969. године, чини се како препоруке нису биле спроведене (SUBNOR 1969, 3–4): „Закони и друга нормативна акта, потребни за регулисање питања из ових области, или нису постојали, или се са њиховим доношењем каснило. [...] Одлуке о подизању споменика често су доношене без консултовања специјализованих установа и друштвено-политичких организација. То је имало за последицу не само неадекватно обележавање успомене на значајне догађаје и личности, већ и прављење грубих историјских грешака”.

Узето све у обзир, може се закључити како *политика историје* Србије, током социјалистичке Југославије, није препознавала покушај уништења Јевреја у оквиру војно-окупационе зоне „Србија” из више разлога; најпре, законски оквири у сложеној државној творевини попут федералне Југославије били су, према свему судећи, неусклађени међусобно, неприлагођени ситуацији на терену и, у неким случајевима, непостојећи; даље, чини се како СУБНОР уопште, а посебно његови локални одбори, нису у оперативном погледу били дорасли овако сложеном задатку – систематично и стандардизовано успостављање и очување споменичке баштине – додељеном од стране државних институција; коначно, посматрано са идеолошке стране, све институције како социјалистичке Југославије тако и поменуте друштвено-политичке организације попут СУБНОР-а, нису препознавале страдање Јевреја као другачије од страдања осталих цивила током Другог светског рата.

Иако постоје ретки изузеци на локалном нивоу како примећује Стипић (Stipić 2021, 153–154) – споменици у Шапцу и код Чардака у Делиблатској пешчари где се експлицитно именује страдање Јевреја, подигнути од стране локалног СУБНОР-а а не на

иницијативу јеврејске заједнице – правило јесте истицање страдања југословенских народа без обзира на локалне и/или регионалне специфичности. На сличне изузетке у својим истраживањима наилази и Бајфорд (Byford 2011, 109–110), када наводи пример споменика на Лединама где је страдање Јевреја експлицитно назначено али је обележавано од стране СУБНОР-а и тумачено искључиво у контексту народноослободилачког рата народа Југославије; овакви трендови у *политици историје*, биће правило током седамдесетих и осамдесетих година XX века, закључује Бајфорд (Byford 2011, 110). Другим речима, страдање цивила током Другог светског рата није се могло тумачити ван званично успостављених и прописаних оквира што потврђује и анализирани садржај овде разматраних докумената.

Илустрације ради, на V Конгресу (SUBNOR 1965, 29) разматрано је питање обештећења жртава нацизма од стране Западне Немачке где је Ранковић, између осталог, рекао следеће: „Али, не само борци НО рата, већ и ниједан грађанин ове земље се неће помирити с тим да милионске жртве нацизма буду третиране друкчије од жртава других народа и буду лишене обештећења само зато што се ради о Југословенима. Хтео бих са овог места да вас још једном уверим да ће Влада СФРЈ и наш савез предузети све што је у њиховој моћи да остваре права наших бораца – жртава нацизма”.

Мишљења смо да је последица овакве *политике историје* Републике Србије било апстраховање Холокауста на подручју немачке војно-окупационе зоне „Србија” (*жртве нацизма*) и његово нивелисање са страдањима осталих народа (*жртве Југословена*), што се види у исечку из реферата Ранковића и у Декларацији о обештећењу жртава нацистичких прогона V Конгреса (SUBNOR 1965, 86–87). Поређења ради, социјалистичка Југославија и њене републике имале су идентичан приступ према страдањима и других етничких група током Другог светског рата. Како сматра Мирковић (Mirković 2005, 340–341), на основу истраживања објављених извора и литературе о јасеновачком комплексу логора, реч је о *табу приступу*. Другим речима, Холокауст – као и геноциди над Србима и Ромима – није био *табу тема*, али се о њему у простору јавног и званичног сећања могло говорити искључиво на „уређен” начин.

ПОЛИТИКА ИСТОРИЈЕ ХОЛОКАУСТА – РЕПУБЛИКА СРБИЈА (1991–2011)

Пре него што се упустимо у анализирање *политике историје* након распада социјалистичке Југославије, потребно је пружити неколико напомена. Најпре, прве назнаке мењања *политике историје* указивале су се још током последње деценије постојања југословенске федерације – исте су описане од стране Николића (Nikolić 2003, 203–204, 279–317) и других аутора (Macdonald 2002, 69–91). Исто тако, како би се правилно разумеле и контекстуализовале промене, мора се узети у обзир чињеница да су некадашње југословенске федералне јединице (Србија и Хрватска), током распада, биле на супротстављеним странама грађанског рата; последично, обе су учествовале и у морбидном такмичењу признавања статуса „искључиве жртве” од стране међународне јавности на основу својих, реалних или перципираних, веза са јеврејским заједницама кроз историју. Живковић (Živković 2000, 72–75) показује како је политичка и интелектуална елита Републике Србије заговара тезу о Србима као „тринаестом изгубљеном племену Израила”, измишљену од стране Вука Драшковића по свему судећи; истовремено, истицала је заправо постојеће везе са Јеврејима остварене кроз увезаност страдања Срба и Јевреја током Другог светског рата. Исто тако, Живковић (75–77) примећује стратегију двоструког колосека формулисану од стране хрватског политичког и интелектуалног врха. С једне стране, учинак и природа НДХ минимизирају се и релативизују њеним виђењем као наметнуте и вештачке творевине нацистичке Немачке; с друге стране Срби се оптужују за инхерентни антисемитизам и злочине над Јеврејима почињене у немачкој војно-окупационој зони „Србија”, ако не горим, а онда сигурно једнаким оним почињеним од стране НДХ.

За потребе рада, фокусираћемо се на институционалну праксу Републике Србије, развијану од 1991. до 2011. године, која је према свему судећи пратила правац истицања веза са јеврејским заједницама оствареним кроз њихова искуства страдања током Другог светског рата. У том погледу ће нам од немерљиве користи бити документа и публикације произашле из рада Музеја жртава геноцида (МЖГ), као и доступна тумачења научне литературе посвећене поменутој *политици* након распада социјалистичке Југославије.

Према Бајфорду (Byford 2011, 135–137), порекло идеје о специфично профилисаном институционалном актеру попут МЖГ-а можемо пронаћи у раду Одбора за геноцид Српске академије наука и уметности (основан 1984. године), да би до његовог формалног оснивања дошло 1992. године (141–142).⁵ Иако вредносно негативно одређен према иницијативи Одбора за геноцид (138–139), уосталом као и према самом „плоду” те иницијативе, поменути аутор (2018, 104–106) уочава тадашњу тенденцију у оквиру *политике историје* Холокауста Републике Србије да се страдање Јевреја војно окупационе зоне „Србија”, експлицитно именује али и увече са страдањима Срба и Рома уопште, а у НДХ посебно (Byford 2011, 142–146). Сличног вредносног одређења, Суботић (Subotić 2019, 68) указује на важну улогу МЖГ-а у институционалној пракси Србије и након последње деценије XX века – мишљења смо како прецењује његов утицај на ширу јавност Србије – када пише: „[...] Музеј жртава геноцида наставља да игра важну улогу у јавном сећању у савременој Србији, деценијама након што је служио својој сврси у националистичкој мобилизацији 1990-их”. Такође, ауторка уочава горепоменути тренд у *политици историје* (68): „Коришћење Холокауста за причање о српским страдањима био је директан, а не споредни циљ овог пројекта. Музеј је укључивао чланове јеврејске заједнице у свој извршни одбор, а такође је неговао односе са великим међународним центрима за Холокауст, [...]”.

Да наведена тумачења нових тенденција у оквиру *политика историје* Холокауста Србије нису без основа, потврђује и Закон о оснивању Музеја жртава геноцида (Закон МЖГ 1992, чл. 1) када истиче да се оснива музеј „[р]ади трајног сећања на жртве геноцида над Србима, [...]. Музеј се може бавити и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о геноциду над Јеврејима, Ромима и припадницима других народа и националних мањина”. У истом Закону (1992, чл. 2), успоставља се и Дан сећања на жртве геноцида (22. април 1945) – експлицитно се именују Срби, Јевреји и Роми као жртве – на дан када је дошло до пробоја затвореника из јасеновачког комплекса логора. Такође, нису без основа ни остале тврдње Суботић. Чланови управног одбора били су Милица Михаиловић, директор

⁵ Овде наглашавамо реч *формално* јер је регистровање МЖГ-а и његово оперативно успостављање уследило тек три године касније, 27. јануара 1995. године. За више информација види публикацију Ђурића Мишине (Ђурић Мишина 2021, 16).

Јеврејског историјског музеја, и Александар Нећак, дипломирани инжењер архитектуре (Ђурић Мишина 2021, 31–32); даље, током 2008. године објављено је двојезично издање МЖГ-а након конференције у Јад Вашему, Светском меморијалном центру за Холокауст (*Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center*), под насловом „Израелско–српска научна размена у проучавању Холокауста” (Mirković 2008).

Потврду за тумачења Бајфорда и Суботић можемо наћи и у статуту МЖГ-а,⁶ као и у изменама и допунама Закона о државним и другим празницима у Републици Србији из 2011. године. Те године је поменути 22. април 1945. године утврђен као државни празник посвећен жртвама Холокауста, геноцида и другим жртвама фашизма у Другом светском рату док је, истовремено, 21. октобар одређен као државни празник и дан сећања на српске жртве тог рата (*Zakon o državnim praznicima 2011, čl. 5*). Овде ћемо се зауставити са анализом садржаја објављених докумената проистеклих из институционалне праксе Републике Србије након 1991. године из неколико разлога.

Подразумева се да је МЖГ, као институционални актер, наставио са радом и након 2011. године; примера ради, израђене су и усвојене, редом, две верзије Статута из 2021. и 2023. године где јасно и експлицитно пише шта се подразумева под појмовима *геноцид*, *Холокауст* и *Самударипен*, а шта под термином *геноцид над српским народом* (MŽG 2023, čl. 6). Међутим, од те године уочавамо даље промене *политике историје* Холокауста у односу на опажену током периода 1991–2011. Такође, потребно је заокружити и концептуално уобличити овде изложена тумачења, одабрана документа и публикације настала радом МЖГ-а. Ако за тренутак оставимо по страни чињеницу да је историја Холокауста, његовог сегмента у војно-окупационој зони „Србија”, била (зло)употребљавана од стране Републике Србије – сасвим у складу са теоријским разматрањима поменутих истраживача попут Албваша, Карге и других, где се подразумева да савремени друштвени оквири утичу на искривљене историјске слике прошлости – мишљења смо како је важно овде уочити одлике новог тренда у *политици историје* Холокауста.

За разлику од социјалистичког периода, страдање Јевреја током Холокауста није више апстраховано (*жртве нацизма*) већ експлицитно именовано. Илустрације ради, у статуту МЖГ-а (2023,

⁶ Текст статута доступан је преко: Muzej žrtava genocida. n.d.

ЋI. 6) пише: „Холокауст (Шоа) представља покушај уништења европских Јевреја који је, [...], извршила нацистичка Немачка са својим савезницима и помагачима за време Другог светског рата, [...]”. Исто тако, може се аргументовати како Холокауст није нивелисан са страдањима осталих југословенских народа; међутим, узевши у обзир да и овде делују „законитости друштвених оквира”, није ни потпуно издвојен од страдања појединих етничких група. Сматрамо да би било примереније и, у крајњој линији, аналитички корисније посматрати ове *политике историје* Холокауста као оне које имају тенденцију увезивања (*intertwined*) са страдањима Срба и Рома. Иако је појам позајмљен из енглеског издања немачког историчара (Korb 2023) – односио се на увезаност геноцидних радњи спровођених над Јеврејима, Србима и Ромима од стране НДХ – чини нам се како исти, на аналитички одговарајући начин, описује нове трендове и у *политици историје* Холокауста Републике Србије. С једне стране, увезаност имплицира сву сложеност реалности Холокауста и његовог историјског контекста, док с друге истовремено указује и на одређене разлике (специфичности) између геноцида над Јеврејима и Ромима спроведеног од стране нацистичке Немачке и њених савезника и геноцида почињеног над Србима од стране НДХ.

ПОЛИТИКА ИСТОРИЈЕ ХОЛОКАУСТА – РЕПУБЛИКА СРБИЈА (2011 – 2020)

Увезаност страдања поменутих народа – како током Другог светског рата, тако и у оквиру *политике историје* Србије – није била без последица по даљу генезу *политике историје* Холокауста. У прилог изнетој тврдњи најречитије говори пример покушаја меморијализације Старог сајмишта од стране институција Србије. С једне стране, историја Сајмишта током Другог светског рата изразито је сложена о чему сведоче студије Кољанина (Koljanin 1992) и других аутора (Browning 1991, 1998; Manoschek 1993; Ristović 1991; Prusin 2017). Током прве фазе постојања немачког логора (децембар 1941–мај 1942), исти је био одређен за логоровање искључиво припадника јеврејских и ромских заједница са простора војно-окупационе зоне „Србија”. Након маја 1942. па све до јула 1944. године, исти логор трансформисан је у прихватни за заточенике из поменуте зоне и НДХ (углавном Срби), да би последњих месеци свог трајања (јул-октобар 1944) био у надлежности НДХ. Додатно, сам простор и

објекти логора на Старом сајмишту налазили су се на територији НДХ (у близини Земуна) која је исти уступила на коришћење немачкој војно-окупационој управи зоне „Србија”.

Из овог и разлога наведених у претходном одељку, не чуди што је Република Србија покушала, првобитно, са оснивањем и успостављањем МЖГ-а на простору некадашњег немачког логора на Сајмишту, нарочито током деведесетих година XX века (Byford 2011, 142–143; 154–157; 162–164). Након првих, неуспелих, покушаја меморијализације Сајмишта, долази до низа нових иницијатива – прва из 2007. од стране општине Новог Београда (Жељко Ожеговић), потом 2008. године медијска кућа Б92 покреће своју кампању (2011, 196–199) – које кулминирају првим потезима Града Београда 2011. године (204–205). Контекста ради, исте године Република Србија постаје пуноправни члан међународне организације посвећене истраживању и чувању сећања на Холокауст – Међународна алијанса за чување сећања на Холокауст (*International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA*).⁷ Коначно, 2013. године формирана је градска „Комисија за утврђивање програмског садржаја будућег Меморијалног центра на Старом сајмишту” задужена за концептуализацију и отпочињања првих корака ка успостављању нове установе културе задужене за истраживање и чување сећања на страдања у оквиру немачког логора на Старом сајмишту (Byford 2018, 106).

Иако је Комисија била релативно кратког века, барем у њеном првобитном формату,⁸ произвела је документе чија анализа садржаја може да нам послужи за оцртавање нових трендова *политике историје* Холокауста. У тексту документа „Меморијални центар Сајмиште – смернице, мисија, вредности” (Dragičević Šešić i Rogač Mijatović, n.d.), видимо како је предвиђена централност теме Холокауста (тач. 2) где се каже: „Због значаја места које логор Сајмиште заузима у историји страдања Јевреја са територије Србије, Меморијални центар

⁷ За више информација види преко: *International Holocaust Remembrance Alliance, n.d.*

⁸ Према доступним информацијама, чланови прве Комисије били су: Жељко Ожеговић, председник, Рене Редл, уметница, Милена Драгићевић Шешић, Ирена Суботић и Никола Шуица, историчар уметности, Бранка Прпа, Милан Кољанин, Милан Ристовић, Олга Манјловић Пинтар и Јован Бајфорд, историчари, Зоран Ђукановић, архитекта, Александра Фулгоси, конзерватор, Миодраг Вујошевић, градски економиста, Веран Матић, медијски експерт, и Рубен Фукс испред јеврејске заједнице. За више информација види преко: Dragičević Šešić, Milena, i Rogač Mijatović, Ljiljana. n.d.

мора, адекватним приказом, како специфичности Холокауста као историјског догађаја, тако и јединствене судбине Јевреја, жртава нацизма, постати и средиште музеализације Холокауста”. У истој тачки предвиђена је и посебна организациона јединица за тему Холокауста.

У следећим тачкама документа, посебно тачке 11 и 12 (Dragičević Šešić i Rogач Mijatović, n.d.), истиче се како приликом музеолошког представљања историје немачког логора на Сајмишту мора да се води рачуна о његовим фазама током постојања; у делу изложбене поставке посвећене Јеврејском логору „Земун” (*Judenlager Semlin*), осим Холокауста, „треба на адекватан начин обрадити и тему страдања Рома за време Другог светског рата”. Што се тиче изложбене поставке намењене Прихватном логору Земун (*Anhaltelager Semlin*), „треба указати на његову главну улогу дистрибутивног центра принудне радне снаге са територије Југославије”. Даље у тексту документа, тачка 12, Комисија конкретизује на које групе заточеника Прихватног логора се односи синтагма *радне снаге са територије Југославије* – „[...] цивила са Козаре и других делова НДХ, припадника и симпатизера НОП-а, група заточеника доведених на Сајмиште из разних крајева Југославије и Балкана после капитулације Италије, мањих група четника, итд.”.

У овом документу од три стране одмах се уочава неколико тенденција. Најпре, експлицитно именоване страдање Јевреја током Холокауста о(п)стаје, као и током периода 1991–2011, те заједно за геноцидом над Ромима добија централно место. Последишно, долази до покушаја „развезивања” страдања ових народа са геноцидом над Србима. Исто тако, јасно се назире повратак „старе” *политике историје* из социјалистичког периода када се страдање одређене етничке групе – у овом случају Срба – апстрахује и нивелише до нераспознавања. Заправо, у целом документу упадљиво изостаје експлицитно именоване Срба као једног од страдалих народа у поменутом логору, док доминирају одреднице попут „цивила са Козаре”, „групе заточеника из разних крајева Југославије и Балкана”, „друге националне заједнице у Србији” и „меморијализација Холокауста и других страдања”.

Да нису у питању аномалије већ трендови у *политици историје* Холокауста Србије сведочи чињеница да се са променом власти на републичком и градском нивоу након 2012. године, као и након реконфигурације Комисије задужене за меморијализацију Старог

сајмишта,⁹ задати правац није мењао – када је у питању Холокауст. Покушај праксе апстраховања и нивелисања геноцида над Србима у НДХ окончан је. С обзиром да нас у чланку интересују *политике историје* Холокауста, даље у раду анализираћемо документа произашла из институционалне праксе Србије која говоре у прилог тези о „одржању задатог правца”. Најпре, 2016. године донешен је Закон о отклањању последица одузимања имовине жртвама холокауста (*Zakon o otklanjanju posledica 2016*, чл. 2, ст. 11), где се, између осталог, каже: „Изрази употребљени у овом закону (одузимање, враћање и сл.) имају се тумачити искључиво као изражавање саосећања, солидарности и разумевања Републике Србије за страдање јеврејског народа на њеној територији током непријатељске окупације од 6. априла 1941. године до 9. маја 1945. године, [...]”. Даље, Скупштина Републике Србије усвојила је измене и допуне Закона о култури (*Zakon o kulturi 2020*), где се у члану 3, тачка 13, предвиђа спровођење културне политике засноване, између осталог, на „неговању културе сећања, за чију примену је надлежан [М]узеј жртава геноцида”.

Усвајањем поменутих закона, створени су институционални предуслови за усвајање Закона о Меморијалном центру „Старо Сајмиште” током фебруара 2020. године (*Zakon o Starom Sajmištu 2020*). Као и у статуту МЖГ-а, и овде у члану 3 имамо идентичне дефиниције појмова *геноцид*, *Холокауст*, *Самударипен* и *геноцид над српским народом*, с обзиром да је Меморијални центар успостављен као установа културе Републике Србије. С друге стране, у члану 2 можемо да уочимо и одређене разлике између две установе јер Меморијални центар има за циљ „неговање сећања на жртве нацистичког концентрационог логора Јеврејског пролазног логора Београд – Топовске шупе и на некадашњем Београдском сајмишту, Јеврејског логора Земун и Прихватног логора Земун”. Исто се истиче и

⁹ Према доступним информацијама, од 2014. године одлуком Привременог органа Београда чланови Комисије били су: Епископ Јован (Ђулибрк), председник, Александар Нећак испред јеврејске заједнице, Милан Кољанин, историчар, Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида, Братислав Петковић, саветник за културу Председника Србије, Никола Никодијевић и Горан Весић испред Града Београда, Марко Благојевић из Министарства спољних послова, Александра Фулгоси из Завода за заштиту споменика културе Београда и Горица Шкипина из градског Секретаријата за културу. За више информација види преко: Танјуг 2014.

у статуту Меморијалног центра, члан 2.¹⁰ Додатно, на основу анализе садржаја информатора Меморијалног центра (МС Старо Сајмиште 2023, 6) јасно се могу видети два сектора установе; први је посвећен музејској и другим делатностима јединственог музеја „Јеврејског пролазног логора Београд – Топовске шупе” и „Јеврејског логора Земун”, док је други предвиђен за меморијализацију „Прихватног логора Земун”.¹¹

На основу изложеног, није неосновано тврдити како су се наговештене тенденције из документа „Меморијални центар Сајмиште – смернице, мисија, вредности” до одређене мере материјализовале. Експлицитно именовање Холокауста и геноцида над Ромима о(п)стаје током овог периода, док се истовремено тежи (институционалном) „развезивању” од геноцида над Србима. Поређења ради, уочава се из текста Закона о Меморијалном центру и његовог статута како изучавање Холокауста заузима централно место у његовој делатности јер се две од три целине одређене за музеализацију односе на јеврејско страдање; с друге стране, српско страдање на Сајмишту не запоставља се али јесте од секундарног значаја ако је судити на основу садржаја ова два документа. Сличан само обрнут тренд запажамо и у документима МЖГ-а где је јасно назначен примат геноцида над Србима у погледу истраживања и музеализације док је истраживање и музеализовање Холокауста остављено као могућност (Закон МЖГ 1992, чл. 1). Додатно, утисак о примату изучавања и неговања сећања на Холокауст појачава и одабир појединачна на челу нове установе културе; Кринка Видаковић-Петров, директор Меморијалног центра, и Милан Кољанин, руководиоца одељења (МС Старо Сајмиште 2023, 8–10), истакнути су стручњаци у пољу истраживања јеврејске културе и историје. Коначно, није случајно поменути ИХРА сместила простор Старог сајмишта у сам врх својих приоритета и интересовања када је у питању Србија и њена *политика историје* Холокауста, те је уредно надзирала, бележила и процењивала конкретне резултате поменути *политике* од 2011. године до данас.¹²

¹⁰ За више информација види преко: Memorijalni centar Staro Sajmište 2022.

¹¹ Види преко: Memorijalni centar Staro Sajmište 2023.

¹² Види преко: International Holocaust Remembrance Alliance n.d. још преко: International Holocaust Remembrance Alliance 2020.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сматрамо како су се у чланку потврдиле, још једном, темељне теоријске поставке досадашњих изучавања студија културе сећања; савремени друштвени оквири, онако како их је концептуално уобличио Албваш, утичу на представљања историјске слике прошлости. Такође, јасно је да су државне институције доминантни актери, иако не једини, када је реч о савременом тумачењу и представљању прошлости. Наравно, подразумева се како поменута тумачења и презентације прошлости имају тенденцију искривљавања историјске слике, како од стране државе тако и од других актера. Даље, Република Србија је током периода 1945–2020. године, кроз своје институционалне праксе тј. *политике историје* Холокауста, прошла три фазе у развоју поменутих *политика*.

Показали се како се током социјалистичке фазе (1945–1991), *политика историје* Холокауста претежно одликовала двома тенденцијама: 1) апстраховањем и 2) нивелисањем. Сасвим у складу са тадашњим преовлађујућим друштвеним оквиром, жртве јеврејских заједница тумачене су или као *жртве нацизма* или као *жртве Југословена*. Наредну фазу у развоју *политике историје* Холокауста (1991–2011), Србија спроводи у сасвим другачијем глобалном и регионалном контексту, последично и у измењеним друштвеним оквирима. Уочавају се две нове тенденције: 1) експлицитно именовање и 2) увезивање Холокауста са геноцидима над Србима и Ромима. Коначно, трећа фаза отпочиње у условима потпуног осамостаљења Републике Србије као и појачаног међународног интересовања за простор Старог сајмишта (2011–2020). Последично, долази и до делимичне промене у *политици историје* Холокауста; експлицитно именовање геноцида над Јеврејима о(п)стаје, док се истовремено тежи његовом (институционалном) развезивању од геноцида над Србима.

Наравно, морамо напоменути како потпуно развезивање Холокауста од геноцида над Србима није могуће иако је јасан правац кретања последњег од уочених трендова. Овде ћемо понудити неколико, прелиминарних, аргумената у прилог тези о „немогућности потпуног развезивања”. Наиме, анализа страдања на југословенском простору током Другог светског рата упућује на њихову увезаност, што се види кроз оригиналне документе и научну литературу (Manoschek 1993; Korb 2023). Додатно, институционални оквир Републике Србије не би могао да дозволи постојање својеврсног

corpus separatum-а у оквиру сопственог административног система иако није да таквих замисли у погледу Меморијалног центра „Старо Сајмиште” није било (Matić 2018; Vasić 2019). Коначно, истраживање и музеализација Холокауста без узимања у обзир историјског контекста (глобалног, регионалног и локалног) није пожељна због потенцијалног, додатног, искривљавања његове историјске слике иако смо сведоци ових трендова (Weinberg 2008, 380–381), нарочито у оквиру студија културе сећања што је само по себи парадокс (Council 2020, таč. 3); или су ти трендови, ипак, неизбежни с обзиром на инхерентне одлике практиковања и анализирања сећања?

РЕФЕРЕНЦЕ

- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Byford, Jovan. 2011. *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Byford, Jovan. 2018. „Put do srpskog 'Yad Vashema': Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac.” U *Jasenovac – manipulacije, kontroverze, povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić, 87–110. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac.
- Council of the Israel Academy [Council]. 2020. „Report on the State of Holocaust Studies in Research Universities and Colleges in Israel.” *The Israel Academy of Sciences and Humanities*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://www.academy.ac.il/Index3/Entry.aspx?nodeId=842&entryId=21248>.
- Cvetković, Dragan. 2021. *Od Topovskih šupa do Sajmišta: kvantitativna analiza holokausta u okupiranoj Srbiji*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Ćulibrk, Jovan. 2011. *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja: Fakultet bezbednosti Univerziteta.
- Dragičević Šešić, Milena, i Ljiljana Rogač Mijatović. n.d. „Od sporne prošlosti do zanemarene sadašnjosti: kulturna politika sećanja beogradskog Starog sajmišta.” *Protiv zaborava*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/od-sporne-proslosti-do-zanemarene-sadasnjosti-kulturna-politika-secanja-beogradskog-starog-sajmista/>.

- Đerić, Gordana. 2010. *Prošlost u sadašnjosti: prilozi prenosu sećanja kroz vreme*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đurić Mišina, Veljko. 2021. *Četvrt veka Muzeja žrtava genocida*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Ester.rs. n.d. „Mapa okupacije i podele Srbije 1941. godine.”. *Ester.rs*. Poslednji pristup 23. jun 2024. <https://ester.rs/istorijski-kontekst/staro-sajmiste/okupirana-srbija/>.
- Frei, Norbert. 2002. *Adenauer's Germany and the Nazi Past. The Politics of Amnesty and Integration*, New York: Columbia University Press.
- Halbwachs, Maurice. 1950. *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- Hilberg, Raul. 1961. *The Destruction of the European Jews*. London: W. H. Allen & Co. LTD.
- Hobsbaum, Erik. 1996. *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Ilić, Dragoslav. 2022. *Žrtve logora na Beogradskom sajmištu prema Anketi SUBNOR-a BiH iz 1961*. Banja Luka: Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica.
- International Holocaust Remembrance Alliance, n.d. „Serbia.” *International Holocaust Remembrance Alliance*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://holocaustremembrance.com/countries/serbia>.
- International Holocaust Remembrance Alliance. 2020. “Statement. IHRA Chair commend passing of law to protect Staro Sajmište.” *International Holocaust Remembrance Alliance*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://holocaustremembrance.com/statements/ihra-chair-protect-staro-sajmiste>.
- International Holocaust Remembrance Alliance. n.d. “Safeguarding Sites. Staro Sajmište.” *International Holocaust Remembrance Alliance*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://holocaustremembrance.com/explore-safeguarding-sites/staro-sajmiste#learn-about-risks-to-sites-and-their-solutions>.
- Karge, Hajke. 2014. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kasapović, Mirjana. 2019. „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti.” *Časopis za suvremenu povijest* 51 (3): 939–960. uri: <https://hrcak.srce.hr/230076>.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

- Macdonald, David Bruce. 2002. *Balkan Holocaust? Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.
- Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. 2008. „Prostori selektovanih memorija: Staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat.” U *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, 95–112. Zagreb: Disput.
- Matić, Veran. 2018. „Kada će Srbija dobiti Memorijalni centar Staro Sajmište?” b92. Poslednji pristup 27. jun 2024. https://www.b92.net/o/info/moj_ugao/index?yyyy=2018&mm=07&dd=19&nav_category=166&nav_id=1421000.
- Memorijalni centar „Staro Sajmište” [MC Staro Sajmište], Informator o radu, 21. mart 2023, Beograd.
- Memorijalni centar „Staro Sajmište” [MC Staro Sajmište], Statut Memorijalnog centra „Staro Sajmište” br. 1/2022, 30. mart 2022, Beograd.
- Memorijalni centar Staro Sajmište. 2022. „Statut i pravilnici. Statut.” *Memorijalni centar Staro Sajmište*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://memorijalnicentar.rs/wp-content/uploads/2022/12/Statut.pdf>.
- Memorijalni centar Staro Sajmište. 2023. „Informator. Informator o radu.” *Memorijalni centar Staro Sajmište*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://memorijalnicentar.rs/wp-content/uploads/2023/03/Informator-o-radu-1.pdf>.
- Milosavljević, Olivera. 2006. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Mirković, Jovan, ur. 2008. *Izraelsko-srpska naučna razmena u proučavanju holokausta: zbornik radova sa naučnog skupa, Jerusalem – Jad Vašem, 15–20. jun 2006*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Mirković, Jovan. 2005. *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*. Beograd: Muzej žrtava genocida. Poslednji pristup 27. jun 2024. [http://www.muzejgenocida.rs/images/izdanja/Mirkovic,%20Jovan,%20Objavljeni%20izvori%20i%20literatura%20o%20jasenovackim%20logorima,%20Beograd-Banja%20Luka%202000,%20556%20\(EI%202005\).pdf](http://www.muzejgenocida.rs/images/izdanja/Mirkovic,%20Jovan,%20Objavljeni%20izvori%20i%20literatura%20o%20jasenovackim%20logorima,%20Beograd-Banja%20Luka%202000,%20556%20(EI%202005).pdf).
- Muzej žrtava genocida [MŽG], Statut Muzeja žrtava genocida br. 2-1002/2023, 28. decembar 2023, Beograd.

- Muzej žrtava genocida. n.d. „Propisi. Statut Muzeja Žrtava genocida.” *Muzej žrtava genocida*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://www.2.muzejgenocida.rs/dokumenti/propisi>.
- Nikolić, Kosta. 2003. *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Popović, Dragan. 2024. „Promene u politici istorije i kulture sećanja u Evropi – slučaj Srbija 1980–1990.” Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet.
- Savet za negovanje tradicija NOB-a [Savet], Sednica Saveta za negovanje tradicija NOB-a pri Saveznom odboru SUBNOR-a, 29. maj 1964, Beograd.
- Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije [SUBNOR], Kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, 29. jun–1. jul 1961, Beograd.
- Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije [SUBNOR], Materijali Petog kongresa SUB NOR, 28–30. septembar 1965, Beograd: NIU „Četvrti jul”.
- Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije [SUBNOR], Preporuke međurepubličkog savetovanja o problemima zaštite i podizanja spomenika revolucije, 25–26. april 1969, Beograd.
- Stipić, Davor. 2021. „Odnos prema Holokaustu u Jugoslaviji 1945–1991.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet.
- Stojanović, Dubravka. 2023. *Prošlost dolazi: promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Subotić, Jelena. 2019. *Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Tanjug. 2014. „Imenovana komisija za Memorijalni kompleks 'Staro Sajmište'.” *Blic*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/imenovana-komisija-za-memorijalni-kompleks-staro-sajmiste/bwy09d4>.
- Vasić, Marta. 2019. „Da li smo blizu rešenja za Staro Sajmište? Veran Matić i Stefan Radojković.” *Talas.rs*. Poslednji pristup 27. jun 2024. <https://talas.rs/2019/09/04/da-li-smo-blizu-resenja-za-staro-sajmiste/>.
- Weinberg, Gerhard L. 2008. „Two Separate Issues? Historiography of World War II and the Holocaust.” In *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, eds. David Bankier and Dan Michman, 379–401. Jerusalem: Yad Vashem.

- Zakon o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji [Zakon o državnim praznicima], „Službeni glasnik Republike Srbije.”, br. 92/2011.
- Zakon o izmenama i dopunama zakona o kulturi [Zakon o kulturi], „Službeni glasnik Republike Srbije.”, br. 6/2020.
- Zakon o Memorijalnom centru „Staro Sajmište” [Zakon o Starom Sajmištu], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 15/2020.
- Zakon o osnivanju Muzeju žrtava genocida [Zakon MŽG], „Službeni glasnik Republike Srbije.”, br. 49/1992.
- Zakon o otklanjanju posledica oduzimanja imovine žrtvama holokausta koje nemaju živih zakonskih naslednika [Zakon o otklanjanju posledica], „Službeni glasnik Republike Srbije.”, br. 13/2016.
- Živković, Marko. 2000. “The Wish to be a Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict.” *Cahiers de l’Urmis* 6 (2000): 69–84. doi: 10.4000/urmis.323.

Stefan Radojković*

Institute for Political Studies, Belgrade

**GENESIS OF HOLOCAUST HISTORY
POLITICS – CASE STUDY:
REPUBLIC OF SERBIA 1945-2020**

Resume

The ways of preserving and transferring the memory of the Holocaust committed in Yugoslavia in general, and especially within the German military-occupation zone “Serbia”, have been the subject of analysis by numerous research projects. Most of the mentioned projects studied the period from the end of Second World War, until the first decade of the XXI century, while a negligible number of scholars attempted to theoretically frame the researched phenomenon. For this reason, the article tries to, through the analysis of the Holocaust history politics practiced by the Republic of Serbia during the period from 1945 to 2020, update the previous research on this topic as well as point out the stages in the mentioned politics genesis in order to conceptually frame them and offer for them preliminary explanations. Looking at the Holocaust history politics of the Republic of Serbia, i.e. its institutional practices, through the theoretical framework of memory studies, the research findings are based on the content analysis of documents published by prominent institutional actors during the aforementioned period. In particular, the documents and publications of the Federal Association of Fighters of the National Liberation War (SUBNOR), the Museum of Genocide Victims and the “Staro Sajmište” Memorial Center are analyzed, as well as documents from other relevant bodies and state institutions. Based on the available documents analysis and a review of scientific literature, the paper advocates the thesis of the existence of three phases within the Serbia’s Holocaust history politics genesis, which are characterized by special tendencies (conditioned by social frameworks) when it comes to preserving and transferring the memory of the genocide committed against the Jewish communities of the German military-occupation zone “Serbia”. The first phase represents the period 1945-1991 when the abstraction and leveling of the Holocaust victims is the norm. The

* E-mail address: stefan.radojkovic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-0470-928X.

second phase covers the period 1991-2011, during which the explicit naming of Holocaust victims occurs, but also their intertwining with Serbian and Roma victims. During the third phase (2011-2020), the explicit naming of the Jewish victims of the Holocaust as well as the Roma victims of Samudaripen persists, on the one hand, while at the same time striving for their (institutional) separation from the victims of the genocide committed against the Serbian people. The political landscape has significantly influenced how this history is remembered and commemorated, often reflecting broader regional and global contexts as well as their respective narratives about the Holocaust.

Keywords: Republic of Serbia, military-occupation zone “Serbia”, Holocaust, Old Fairground, memory studies, history politics, genesis

* Овај рад је примљен 2. августа 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године

*Милан Урошевић**

Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

„ДУХ У СВЕТУ БЕЗ ДУХА” – ФУКООВО ТУМАЧЕЊЕ ИРАНСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ И ОТПОР ЗАПАДНОЈ МОДЕРНОСТИ**

Сажетак

У чланку анализирамо Фукоово истраживање Иранске револуције, које обавља крајем 1978. године. Ова епизода у његовој каријери је дуго била мета бројних критика, како у тренутку док је вршио ово истраживање тако и од стране савремених тумача његовог лика и дела. Критике које упућују савремени тумачи се протежу од тврдњи да је Фуко био „заведен” од стране „ирационалних” аспеката ислама до тврдњи да приликом истраживања Иранске револуције напушта своје схватање моћи као свеprisутне и тотализујуће те да уводи идеју субјекта као слободног делатника. У овом чланку ћемо Фукоово истраживање Иранске револуције лоцирати у оквиру његових истраживачких интересовања крајем седамдесетих година. Показаћемо да истражујући Иранску револуцију он покушава да на терену и у реалном времену тестира теоријски апарат који у том периоду развија са циљем истраживања могућих облика отпора односима моћи. Чланак ћемо закључити елаборирајући на које начине Фукоово истраживање Иранске револуције мења даљи ток

* Имејл адреса: milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9754-0454.

** Овај чланак је реализован уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада.

његовог рада, услед ког се окреће истраживању субјективности током осамдесетих.

Кључне речи: Мишел Фуко, Иранска револуција, генеалогичка субјективност, политичка духовност, управљаштво, диспозитив, критика

УВОД

Фуко (*Michel Foucault*) је током своје каријере наглашавао да су његове интелектуалне активности, као што су научно-истраживачки рад, писање монографија и предавања, тесно повезане са његовим приватним животом и политичко-активистичким ангажовањима. Наиме, тврдио је да се све његове монографије могу видети као „фрагменти аутобиографије” јер се у њима управо бави темама и проблемима који су га морили у личном животу (Foucault 2014, 248). Такође, Фукоово интересовање за феномене попут затвора и менталних болница има корен у његовом активистичком ангажовању у борби за права затвореника у организацијама попут „Групе за информисање о затворима” (*Groupe d'Information sur les Prisons*) коју оснива почетком седамдесетих са бројним другим француским интелектуалцима¹ (Egibon 2014, 273).

Стога, можемо рећи да је Фукоов научни и шире интелектуални рад далеко од вредносно неутралног бављења истраживањем друштвених феномена, и дубоко је прожет промишљањем могућности за измену друштвеног света. Он управо почетком седамдесетих година развија истраживачку методологију која тежи премошћавању јаза између научног истраживања и политичког активизма и назива је „генеалогичом” (Urošević 2023). Иако његово схватање ове методологије еволуира током седамдесетих и осамдесетих година она константно задржава критички-ангажовану димензију која подразумева да истраживач тежи разумевању одређених друштвених феномена не би ли указао на њихову арбитарност и контингентност (Owen 2005, 162). Другим речима, истраживач путем генеалогичке

¹ Неки од интелектуалаца који су били чланови ове организације су Жил Делез (*Gilles Deleuze*), Жан Жане (*Jean Ganet*), Жан-Пол Сартр (*Jean-Paul Sartre*), Жак Донзело (*Jacques Donzelot*) и др.

показује да не постоји метафизичка нужност која би спречила друштвене актере у тежњи да измене те феномене (Koorman 2013, 87–153).

У овом чланку ћемо се осврнути на посебну епизоду у Фукоовом раду током које овај аутор први пут напушта архивско истраживање историјских феномена и упушта се у емпиријско истраживање на терену. Ради се о Фукоовом истраживању Иранске револуције у другој половини 1978. године². Ова епизода у његовом раду је привукла огромну пажњу, како од стране његових савременика који се нису либили да га оптуже за подршку опресивном исламистичком режиму успостављеном после револуције (Broyelle and Broyelle 2005) до савремених тумача који су на бројне начине покушали да разумеју место овог аспекта Фукоовог рада у остатку његовог опуса (Stauth 1991; Scullion 1995; Keating 1997; McCall 2013; Leezenberg 2018; Beaulieu 2010; Gamez 2018; Beukes 2020).

Постоје бројне струје у тумачењу Фукоовог односа према Иранској револуцији. У оквиру једне од ових струја се тврди да је Фукоово наводно анти-просветитељско становиште довело до тога да буде „заведен” тобоже „антимодернистичким” и „ирационалним” аспектима ислама (Afary and Anderson 2005). Са друге стране, одређени аутори тврде да Фуко анализирајући Иранску револуцију суштински мења свој дотадашњи теоријски апарат јер уводи могућност субјеката да пруже отпор односима моћи, који су до тада у његовом раду представљани као неизбежни и тотализујући (Ghamari-Tabrizi 2016).

У овом чланку намеравамо да укажемо на неадекватност оваквих тумачења и лоцирамо Фукоово истраживање Иранске револуције у оквирима његовог рада крајем седамдесетих година. Наша намера је да покажемо како се његово бављење Иранском револуцијом може разумети као својеврсни „природни експеримент” тј. као праћење у реалном времену манифестација оних феномена које је у том периоду истраживао историјским путем. У другој половини седамдесетих Фуко напушта истраживање институција попут затвора

² Треба поменути да Фукоово истраживање Иранске револуције није његов први сусрет са културом у којој је Ислам доминантна религија. Између 1966. и 1969. Фуко предаје на Универзитету у Тунису што је имало фундаменталан утицај на његов рад (Lazreg 2017, 159–191). Наиме, он током овог боравка учествује у студентским протестима у марту 1968. што, према његовим тврдњама, доводи до тога да се по повратку у Париз политички ангажује и да се оријентише на истраживање феномена моћи (Eribon 2014, 237).

и менталних болница и окреће се макро-друштвеним феноменима попут државе, популације, привреде и сл. Он ове феномене концептуализује путем идеје „управљаштва” (*governmentality*)³ коју одређује као општу логику уређења друштвених институција и закључује да у савременим западним друштвима доминира тзв. „пасторална” логика управљаштва. Стога се он у овом периоду такође посвећује истраживању различитих облика отпора који су кроз историју пружани тој логици. Фукоово истраживање Иранске револуције ћемо управо покушати да разумемо као вид тестирања концептуалног апарата који он у овом периоду развија са циљем испитивања могућих облика отпора пасторалном управљаштву.

ФУКО ТОКОМ СЕДАМДЕСЕТИХ – КОНТЕКСТ, ТЕОРИЈА, ГЕНЕАЛОГИЈА

Како Кристоферсон (*Michael Scott Christofferson*) примећује седамдесете године у Француској обележава снажан сукоб лево оријентисаних интелектуалаца и Комунистичке партије Француске (*Parti communiste français*, ПЦФ). У периоду после Другог светског рата француски интелектуалци су били снажно повезани са ПЦФ јер су је перципирали као револуционарног актера способног да оствари вредности једнакости и слободе којима су тада били снажно инспирисани⁴ (Christofferson 2004, 29). Ипак, невољност ПЦФ да подржи алжирску борбу за независност током педесетих доводи до постепеног раскола између интелектуалаца и ове партије (Christofferson 2004, 37–38). Млађа генерација француских интелектуалаца који нису учествовали у рату се пробија на интелектуалну сцену током шездесетих, а њихов рад се налази под снажним утицајем теоријских струја попут структурализма и психоанализе и аутора попут Ничеа (*Friedrich Nietzsche*) и Хајдегера (*Martin Heidegger*). Крајем шездесетих ова генерација блиско сарађује са студентским покретима, посебно током студентске побуне 1968. коју ПЦФ не подржава услед чега ова генерација интелектуалаца

³ „Управљаштво” је одомаћен начин превођења Фукоовог термина „*gouvernementalité*” који представља именицу речи „*governmental*” чије је значење „државни”, „влади́н” или „управљачки” (Petković 2018, 61).

⁴ Неки од интелектуалаца који су у овом периоду снажно повезани са ПЦФ су Жан-Пол Сартр, Симон де Бовуар (*Simone de Beauvoir*) и Морис Мерло-Понти (*Maurice Merleau-Ponty*) (Christofferson 2004, 28).

потпуно раскида сваку сарадњу са том партијом⁵ (Christofferson 2004, 51–53).

Током седамдесетих ПЦФ улази у коалицију са Социјалистичком партијом (*Parti socialiste*) под заједничком платформом названом „Заједнички програм” (“*The Programme commun*”). Ово доводи до широке дебате међу лево оријентисаним интелектуалцима око сврсисходности партијског организовања и политичке борбе кроз парламентарне институције (cf. Poulantzas 1981). Бројни интелектуалци критикују овај програм као стаљинистички и ауторитаран пошто се између осталог залагао за увођење планске економије и стога државне контроле над привредом, што су интелектуалци видели као корак ка увођењу политичког ауторитаризма совјетског типа (Christofferson 2004, 90–91). Фукоово истраживање управљања управо има корен у овом контексту јер он тим путем жели да покаже како политичка моћ не извире из државе већ има облик децентрализоване мреже која прожима све друштвене институције те је стога тежња ка друштвеној промени путем преузимања контроле над државним институцијама погрешна (Behrent 2016, 105; Фуко 2005а, 435). Он управо у овом периоду истражује облике политичког отпора са циљем да покаже неадекватност партијског политичког организовања и марксистичке теорије друштва којом су чланови ПЦФ у том тренутку инспирисани.

У првој половини седамдесетих Фуко блиско сарађује са маоистичком организацијом „Пролетерска левица” (*Gauche prolétarienne*) и стога се у том периоду његов рад налази под снажним утицајем марксизма и маоизма. Вођен тим утицајима Фуко се у овом периоду опредељује за истраживање институција за које сматра да посредно утичу на одржавање капиталистичког начина производње (Illot 2023, 335–338). Другим речима, он истражује институције попут затвора и менталних болница не би ли испитао како у њима долази до производње субјеката погодних за учествовање на тржишту рада и продавање сопствене радне снаге (Noseto 2022, 78–79).

Он у овом периоду развија концепт „моћ/знање” и одређује га као однос дискурзивних и не-дискурзивних пракси које се репродукују конзистентно кроз време путем одређене логике,

⁵ У ову генерацију спада Мишел Фуко, али и аутори попут Жила Делеза, Жака Дериде (*Jacques Derrida*), Пјера Бурдијеа (*Pierre Bourdieu*) и др. Луј Алтисер (*Louis Althusser*) је једини припадник ове генерације који је до краја живота остао члан ПЦФ (Christofferson 2004, 68–74).

тим путем постајући оно што зовемо институцијама (Fuko 1997, 25–26). Фуко тврди да дискурзивне праксе производе одређено „знање” тј. дискурсе који чине појединце, као објекте управљања у институцијама, интелигибилним (Fuko 1998a, 195–198). Тим путем оне усмеравају не-дискурзивне праксе кроз које се врши утицај на понашање појединаца у институцијама, попут пракси организације простора и времена (Spivak 1993, 37). Он комплекс моћи и знања у овом периоду назива „дисциплином” и концептуализује га као својеврсну „технологију” која кроз утицај на тело појединца тежи да га наведе на интернализацију одређених норми понашања, што је процес који Фуко назива „субјекцијом”⁶ (*assujettissement*) (Fuko 1997, 133).

У првој половини седамдесетих Фуко концептуализује генеалогiju као истраживачки метод који за свој циљ има „де-субјекцију” (Fuko 2010a, 176–177). Тачније, он сматра да генеалогija има облик историјског истраживања које указује на отпор и сукобе присутне у процесу успостављања одређених институција. Тим путем генеалогija упућује на арбитрарност уређења тих институција, а самим тим и на арбитрарност норми које су субјекти у њима наведени да интернализују (Saar 2008, 307). Стога, како Фуко тврди у овом периоду, генеалогija има облик „побуне заробљеног знања” и „сећања на битке” под чим мисли на знања на која су се ослањали они који су пружали отпор технологијама моћи у тим институцијама током њиховог успостављања (Fuko 1998b, 21–23). Стога, он у овом периоду сматра да генеалогija доприноси креирању „контра-дискурса” тј. знања путем ког се у савремености могу артикулисати праксе отпора технологијама моћи (Huffer 2020, 65). Конкретно, он у овом периоду сматра да су најзначајнији актери отпора различите маргинализоване групе које дисциплинарне технологије моћи нису биле у стању да субјектују у потпуности, попут затвореника, менталних болесника, хомосексуалаца и сл. (Fuko 2005b, 79–81).

Од друге половине седамдесетих Фуко напушта марксизам пре свега услед жеље да развије алтернативну концепцију макродруштвене реалности и политичког отпора који се не би ослањали на марксистичку теорију друштва и револуције (Paras 2006, 53).

⁶ Фуко истиче да се дисциплинарне технологије моћи пре свега ослањају на знање из хуманистичких наука тј. наука о човеку, попут психијатрије, криминологије, психологије, медицине, биологије, социологије и сл. (Fuko 1995b, 84–86).

Тим путем он посредно тежи да изврши и критику „Заједничког програма”. Фуко стога развија појам „диспозитива”⁷ (*dispositif*) којим тежи да на нов начин разуме однос између дискурзивних и не-дискурзивних пракси. Диспозитив је у његовом схватању глобални систем координације односа моћи и дискурзивних пракси у институцијама (Фуко 2012, 174). Према Фукоу диспозитив садржи јединствену логику коју назива „управљаштвом”, а институције које диспозитив обједињује види као технологије моћи које ту логику спроводе у дело. Логика диспозитива се пре свега односи на координацију институција у циљу субјектовања појединаца одређеном моделу субјективности (Фуко 2017, 302; 2018, 38–39). Наиме, Фуко у овом периоду развија концепт субјективности који се односи на начин одношења појединца према себи самом тј. на процес његовог управљања сопственим понашањем. Стога у овом периоду он технологије моћи концептуализује као механизме којим се појединци наводе да на одређен начин кодирају своје самоодношење (Strozier 2002, 9).

Фукоово истраживање управљаштва пре свега има облик истраживања историје диспозитива који је доминантан у савремености. Он истиче да се логика савременог диспозитива може назвати „пастирском” и описује је као управљање путем успостављања одређене „економије душе” (*oikonomia psychōn*) (Фуко 2014, 203; 2018, 40–42). Тачније, Фуко тврди да савремени диспозитив наводи појединце на трагање за одређеном „истином” која се наводно налази у њиховој субјективности и која им се представља као суштина њиховог сопства. Тим путем ова истина постаје скуп принципа на основу којих би појединци требало да управљају својим понашањем (Фуко 1982, 65).

Према Фукоу пастирско управљаштво има корен у институцијама католичке цркве где је спровођена вековима, али се од седамнаестог века проширује на друге друштвене институције (Фуко 2014, 150–176). Он уочава да ова логика од осамнаестог века губи своје религијске премисе и успоставља се у оквиру новонасталог „диспозитива безбедности”. Наиме, Фуко истиче да се пастирско управљаштво у овом периоду увезује са капиталистичким начином производње и за свој модел субјективности узима концепт *homo*

⁷ Појам диспозитива нема јединствен превод на српски језик и најчешће се оставља у оригиналу. Неки од могућих превода су „механизам”, „апарат” или „распоред”.

economicus-а као фигуру појединца чија се унутрашња истина сопства састоји од скупа интереса (Фуко 2005а, 362–393). Диспозитив безбедности се стога у том периоду успоставља као скуп механизма који уређује институције тако да овај модел субјективности буде успостављен као друштвено доминантан (Фуко 2014, 47–72).

Фуко уочава да овај диспозитив функционише пре свега ослањајући се на тржишне механизме и усмерен је ка креирању услова за њихово адекватно функционисање. У оквиру овог диспозитива стога настаје сфера „грађанског друштва” која се састоји од бројних институција и организација путем којих се утиче на појединце да у што већој мери усвоје модел субјективности *homo economicus*-а (Фуко 2005а, 394–430). Ово се у диспозитиву безбедности испоставља као нужно јер се технологије моћи у њему ослањају на знање које произилази из дискурса политичке економије, а према ком су тржишни механизми попут природне реалности чије се нормално функционисање може угрозити државном интервенцијом (Фуко 2005а, 47–77). Стога се технологије моћи у диспозитиву безбедности развијају у оквиру оних сфера друштвене реалности које играју улогу услова могућности адекватног функционисања тржишних механизма⁸. У оквиру тих сфера технологије моћи утичу на појединце да постану адекватни актери на тржишту тј. да усвоје модел субјективности *homo economicus*-а који подразумева појединца усмереног искључиво на увећање сопствених прихода и богатства (Фуко 2005а, 308–309).

Као што Фуко сам истиче у овом периоду генеалогiju схвата као упоредно истраживање конфигурација моћи и знања и „покрета, критика и искустава која су их доводила у питање” (Foucault 1984, 374). Његово истраживање отпора у овом периоду пре свега подразумева истраживање могућности за глобалну координацију пракси отпора која би превазишла локални ниво отпора у оквиру институција. Стога од 1976. и курса „Треба бранити друштво” (*Il faut défendre la société*) где истражује феномен „историјско-политичког дискурса” и његову улогу у глобалној координацији отпора сувереној моћи монарха током Британске и Француске револуције, Фуко се интересује за истраживање дискурса чија је улога координација пракси отпора са циљем измене целокупне логике диспозитива (Фуко 1998b, 77–78).

⁸ Фуко ове сфере друштвене реалности назива „миљеом” (*milieu*) и у њих сврстава феномене попут начина уређења градова, здравствене политике, институције осигурања и др. (Фуко 2014, 39).

Почетком 1978. током курса „Безбедност, територија, становништво” (*Sécurité, territoire, population*) где излаже своје схватање диспозитива безбедности и пастирског управљаштва Фуко развија ново схватање отпора које означава терминима „контра-владање”⁹ (*contre-conduite*) и „побуна у пољу владања” (*révolte de conduite*). Контра-владање за њега представља употребу дискурса и пракси у оквиру диспозитива које се комбинују на начине који нису у складу са логиком његовог управљаштва (Фуко 2014, 206–227). Контра-владање се стога заснива на одбацивању модела субјективности које диспозитив прописује и како Роси (*Andrea Rossi*) тврди заснива се на својеврсном „простору слободе” који постоји између субјективног успостављања односа са собом и кодирања тог односа одређеним нормама (Rossi 2017, 10). Стога контра-владање има своју основу у трансформацији субјективности и Фуко се током овог курса ослања на бројне примере контра-владања у историји хришћанства попут хришћанских мистика у средњем веку који су одбацивали црквени ауторитет тврдећи да могу да успоставе директан однос са Богом (Фуко 2014, 223–224).

Управо кроз концепт контра-владања Фуко тежи да промисли могућност колективног и глобалног координисања пракси отпора са циљем измене логике одређеног диспозитива. Како савремени политички филозоф Лук Илот (*Luke Illot*) истиче Фуко овакав облик отпора замишља као својеврсну „генерализацију” локалних облика отпора који би се међусобно увезали и „кодирани” путем одређеног дискурса (Фуко 1982, 89; Illot 2022, 16–19). Тим путем би се формирала децентрализована мрежа локалних жаришта отпора која би координисала, како Фуко тврди, „локалне нападе” на технологије моћи и тим путем дестабилизovala „генералну економију моћи” у диспозитиву (Фуко 2014, 139). Стога можемо рећи да Фуко у овом периоду трага за дискурсом који би успео да успостави везу између локалних отпора појединачним технологијама моћи али без хијерахизације и партијске организације пракси отпора. Према Илоту Фуко замишља глобалну мрежу отпора као уједињену управо кроз заједничког непријатеља, а то је управљаштво

⁹ Појам владања (*conduct*) Фуко користи приликом дефинисања пракси управљања као пракси „владања владањем” (*conduct of conduct*) тј. као пракси управљања начином на који субјекти управљају својим понашањем. Стога можемо рећи да су „владање” и „управљање” у Фукоовом дискурсу синоними.

савременог диспозитива те можемо рећи да он у овом периоду трага за могућношћу формирања својеврсног контра-диспозитива¹⁰ (Plot 2023, 347).

Када је у питању Фукоово схватање односа између политичког отпора и генеалогije у овом периоду, он од 1977. наговештава ново схватање овог односа (Fuko 2012, 138–139) али га у потпуности формулише 1978. током предавања насловљеног „Шта је критика?“ (*Qu'est-ce que la critique?*). Он током овог предавања излаже упоредну генеалогiju пастирског управљаштва и „критике“ коју описује као „културну форму“ која непрекидно прати развој диспозитива формираних на основу пастирског управљаштва и спречава тотализацију њихових технологија моћи, тим путем чинећи сталан извор отпора (Fuko 2018, 41–45). Фуко стога генеалогiju представља као један од аспеката критике која има облик пропитивања технологија моћи и чија је улога да се пронађе „стратешки простор“ у оквиру диспозитива у којем је могуће формирати праксе отпора (Fuko 2018, 71).

Можда најилустративније схватање генеалогije у овом периоду Фуко пружа 1977. током интервјуа „Моћ и секс“¹¹. Он током овог интервјуа тврди да је улога онога ко користи генеалогички метод да истраживањем прошлости укаже на „слабе тачке“ и „отворе“ те тим путем допринесе постављају питања о могућности спровођења „револуције“, али да на то питање могу одговорити само они који су спремни да у таквој револуцији ризикују живот (Foucault 1988, 124). Управо ослањајући се на овакво схватање генеалогije Фуко у септембру 1978. одлази у Иран.

ФУКО О „ПОЛИТИЧКОЈ ДУХОВНОСТИ“ У ИРАНУ

Иранска револуција је процес са дугом предисторијом која почиње шездесетих година упоредо са процесом реформи које у овој држави врши монарх Шах Мохамад Реза Пахлави (*Shah Mohammad*

¹⁰ Фуко током курса „Безбедност, територија, становништво“ као пример глобалне координације отпора наводи револуционарне покрете у деветнаестом веку, за које тврди да су се супротстављали технологијама моћи либерално-капиталистичких држава водећи се телеолошком идејом о нужности одумирања државе у будућности (Fuko 2014, 362–364).

¹¹ Овај интервју је оригинално насловљен „Фуко: Не краљу секса“ (*Foucault: Non au sexe roi*) али је у преводу на енглески наслов измењен на „Моћ и секс“ (*Power and Sex*).

Reza Pahlavi). Ипак, опште је прихваћено да ова револуција почиње 1975. са студентским протестима у граду Кому (*Qom*), а завршава се 1979. одласком Шаха у егзил и референдумом којим народ Ирана ову државу проглашава исламском републиком (Ghamari-Tabrizi 2016, 20–47). Иако су у самом процесу револуције учествовали актери са свих делова политичког спектра, Ајатолах Рухола Хомеини (*Ayatollah Ruhollah Musavi Khomeini*) је сматран за вођу револуције. Његово вођство постаје неоспорно после „Црног петка”, масакра који се 8. септембра 1978. одиграо у Техерану када је Шахова војска отворила ватру на демонстранте, тим путем спречавајући сваку будућу могућност компромиса између режима и народа ангажованог у револуцији¹². Фуко долази у Техеран управо неколико дана после „Црног петка” и у том контексту отпочиње његово истраживање Иранске револуције (Ghamari-Tabrizi 2016, 47–53).

Фуко се сусреће са питањем Иранске револуције у току 1977. када га два адвоката са којима је сарађивао у „Групи за информисање о затворима” информишу о стању политичких затвореника у Ирану¹³. Кроз контакт са Полом Виелом (*Paul Vieille*) антропологом и тада највећим француским стручњаком за иранско друштво Фуко се повезује са бројним иранским интелектуалцима попут Аболхасана Бани Садра (*Abolhasan Bani Sadr*), будућег председника Исламске републике Иран (Beukes 2020, 52). Фукоово ангажовање у истраживању Иранске револуције долази кроз сарадњу са италијанским новинама „Ноћни курир” (*Corriere della Sera*) које му почетком 1978. нуде позицију колумнисте. Фуко уредништву ових новина предлаже да његово ангажовање има облик писања репортажа, од којих би прва била везана са Иранску револуцију (Miller 1993, 308; Масеу 2019, 396). Стога његово истраживање Иранске револуције добија облик писања новинских чланака како

¹² Ирански социолог Гамари-Табризи (*Behrooz Ghamari-Tabrizi*) истиче да је међу демонстрантима после „Црног петка” кружила легенда о стотинама или чак хиљадама убијених али да је касније установљено да је званичан број убијених демонстраната 88 (Ghamari-Tabrizi 2016, 205).

¹³ Шахов режим у Ирану је овом периоду већ био светски познат по својој бруталности, која је укључивала затварање и мучење политичких противника као и гушење слободе говора, пре свега од стране озлоглашене државне тајне службе САВАК (Ghamari-Tabrizi 2016, 21–22).

на основу његове интерпретације догађаја у Ирану тако и на основу интервјуа које обавља са учесницима револуције¹⁴.

Фуко је своје истраживање Иранске револуције одређивао као „новинарство” које има облик „репортаже о идејама” (*reportages des idées*) тј. истраживање о процесима конвергенције између „догађаја и идеја” (Beaulieu 2010, 803). Другим речима, он у Иранској револуцији истражује „актуелност” или делезовским речником речено процесу „постајања” (Leezenberg 2018, 9; Deleuze i Guattari 2013, 259–348). Ово тачније значи да Фуко у Ирану уочава процес артикулације могућности за делање и бивствовање које актуелни диспозитив безбедности потискује. Како Кјураци (*Gaetano Chiurazzi*) истиче за Фукоа „критика” означава „диспозицију без диспозитива” тј. оне облике делања који су артикулисани изван логике владајућег диспозитива и усмерени ка измени технологија моћи од којих се он састоји (Chiurazzi 2022, 127). Дакле, истражујући Иранску револуцију Фуко настоји да у реалном времену и на терену забележи процес формирања дискурса и пракси отпора усмерених против логике диспозитива безбедности. Из његове перспективе, ово представља политичко деловање које је ретко виђено на Западу.

Фуко описује режим иранског Шаха као облик „ауторитарне модерности”, а Шахове реформе као инспирисане процесима модернизације које је у Турској спроводио режим Кемала Ататурка (*Mustafa Kemal Atatürk*). Шахове реформе су се пре свега састојале од увођења капиталистичких економских односа, секуларизације и покушаја изградње националног идентитета на секуларним основама (Foucault 2005a, 194–198). Стога из Фукоове перспективе Шахове реформе подразумевају успостављање диспозитива безбедности у оквиру Иранске државе, пошто су пре свега усмерене на реформисање Ирана по узору на државе западне Европе. Из тог разлога Фуко сматра да се побуна иранског народа може видети као револт против западне модерности (cf. McCall 2013) и описује Иранску револуцију као „прву велику побуну против глобалне хегемоније” (Foucault 2005f, 222). Другим речима, Фуко Иранску револуцију види као

¹⁴ Током боравка у Ирану Фуко интервјуише бројне учеснике револуције попут студената, радника у нафтним рафинеријама, сељака и ситних сопственика, али и неке од значајнијих вођа револуције попут Ајатолаха Шаријатмадрија (*Mohammad Kazem Shariatmadari*) који је у том тренутку сматран за најзначајнијег вођу револуције после Хомеинија (Afary and Anderson 2005, 74–75).

облик контра-владања усмереног против савременог диспозитива безбедности и његова намера је да путем истраживања реконструише дискурсе кроз које се ова револуција артикулише.

Према Фукоу се диспозитив безбедности, дискурси кроз које се знање у њему конструише и модели субјективности које прописује могу видети као основе „западне рационалности” и стога почетком 1978. при посети Јапану истиче како отпор западној рационалности мора бити конструиран изван Европе или барем у сусрету „Европе и не-Европе” (Foucault 2024, 156). Фуко управо види Иранску револуцију као облик оваквог сусрета и интересује се за оне дискурсе кроз који се током овог процеса артикулишу праксе отпора тј. за дискурсе који омогућују артикулацију облика делања који нису у складу са логиком западне рационалности (Beaulieu 2010, 806). Он учава да је кључни дискурс кроз који се процес Иранске револуције артикулисао шиитски ислам и стога се у својим истраживањима фокусира на његову улогу у усмеравању тог процеса.

Пре одласка у Иран Фуко се упознаје са радом Алија Шаријатија¹⁵ (*Ali Shariati Mazinani*), иранског социолога образованог у Паризу. Шаријати је свој рад посветио поновном промишљању шиизма кроз Хајдегерову и егзистенцијалистичку мисао, тумачећи овај облик ислама као форму мистичне духовности која вернике усмерава ка борби за социјалну правду (Ghamari-Tabrizi 2016, 56). Ово утиче на Фукоа и он се фокусира на утицај шиизма у процесу формирања субјективности учесника Иранске револуције. Он тврди да је шиизам у Иранској револуцији играо улогу „вокабулара” кроз који су грађани формулисали своје незадовољство шаховим режимом али и своју жељу за изменом начина живота условљеног владајућим диспозитивом (Foucault 2005b, 202). Тачније, он тумачи шиизам као дискурс кроз који субјекти артикулишу праксе отпора које трансгресују логику тог диспозитива тј. као дискурс који омогућује формирање различитих облика контра-владања (Keating 1997, 184).

Оно што Фукоа фасцинира у улози шиизма у Иранској револуцији је његова могућност да координише и усклади делање

¹⁵ Шаријати се сматра једним од идеолога Иранске револуције и једним од највећих иранских интелектуалаца двадесетог века. Како Гамар-Табризи тврди он је током Иранске револуције имао једнак значај као и Хомеини, а његова смрт у Британији 1977. му је донела статус мученика пошто се сматрало да иза његове смрти стоји САВАК (Ghamari-Tabrizi 2016, 25).

бројних диспарантних актера, од студената до радника у нафтним рафинеријама (Foucault 2005e, 211). Он истиче да шиизам то постиже путем фигуре јединственог непријатеља која пружа заједнички циљ учесницима револуције а то је фигура Шаха, док је циљ његово збацивање. Стога, како примећује Гамари-Табризи, Фуко Иранску револуцију управо сматра побуном у пољу владања. Он у њој види алтернативу марксистичко-лењинистичкој телеолошкој идеји револуције, која је вођена авангардом професионалних револуционара и организована у складу са јасном сликом будућег пожељног друштва (Ghamari-Tabrizi 2016, 58–63). За разлику од тога Фуко у Иранској револуцији види процес формирања контра-диспозитива који није вођен јасном визијом будућег облика друштвених односа већ је одређен негативно и његове актере уједињује искључиво „не” које упућују тренутној констелацији односа моћи (cf. Leezenberg 2018, 9).

Фуко у једном од интервјуа посвећеном Иранској револуцији истиче да је током ње јединствен „феномен прошао кроз целокупан народ” и он овај феномен описује као „светлост” која је „обасјала” све учеснике револуције (Foucault 2005g, 256). Овај феномен је управо оно што Фукоа интересује у Иранској револуцији и он види шиизам као дискурс који успева да га артикулише. Наиме, он истиче да шиизам то постиже путем своје „духовне” димензије чиме овај дискурс добија улогу „политичке духовности”. Фуко духовност одређује као процес путем ког се појединац трансформише одбацујући одређен модел субјективности (Фуко 2003, 29). Шиизам, дакле, за њега представља дискурс који иницира процес де-субјекције и тим путем омогућава формирање пракси контра-владања. „Политичка духовност” шиизма се дакле према Фукоу огледа у томе што овај облик ислама у Иранској револуцији увезује процес трансформације субјективности и процес формирања пракси отпора (Foucault 2005c, 208–209).

Како Фуко истиче политичка духовност коју учова у начину на који шиизам артикулише процес Иранске револуције је давно заборављен феномен на западу. Наиме, он сматра да научни дискурси на које се ослања савремени диспозитив безбедности онемогућавају овакав процес трансформације субјективности управо јер субјектују појединце нудећи им непроменљиве истине о њиховој субјективности (McWhorter 2003; Gamez 2018, 112–118). Стога, за Фукоа шиизам представља дискурс путем ког се у процесу Иранске револуције артикулише тежња за оним што у тексту о Морису Бланшоу (*Maurice*

Blanchot) 1966. године назива „спољашњошћу”. Он под овим појмом мисли на облике бивствовања који су у одређеној култури потиснути те стога процес „постајања” подразумева њихову артикулацију и стога измену постојећих друштвених односа (Foucault 1998). Феномен који према Фукоу пролази кроз цео народ у Иранској револуцији јесте „линија бега” (Delez i Pagne 2009, 157–169), коју шиизам артикулише. Он формира децентрализован контра-диспозитив, усмерен ка трансгресији граница које су у диспозитиву безбедности постављене могућностима за бивствовање и делање. Ово је разлог због ког у једном од интервјуа посвећеном Иранској револуцији Фуко парафразира Маркса и тврди да је шиизам 1978. представљао „дух у свету без духа” (Foucault 2005g, 255).

Фуко се услед свог истраживања Иранске револуције сусрео са бројним критикама. Анонимна иранска дисиденткиња под псеудонимом „*Atoussa H.*” у новембру 1978. објављује текст у познатом француском недељнику „Нови посматрач” (*Le Nouvel Observateur*) у ком критикује Фукоово извештавање о Иранској револуцији оптужујући га за апологију исламизма. Она истиче да Фуко занемарује импликације које пост-револуционарни режим, заснован на исламским доктринама, може имати по положај жена у тој земљи и закључује како Фуко треба да размисли да ли Иранска револуција може бити „лек гори од болести”¹⁶ (Atoussa H. 2005). По завршетку Иранске револуције почетком 1979. француски новинари Клоди и Жак Бројел (*Claudie and Jacques Broyelle*) објављују текст у швајцарским новинама „Јутро” (*Le Matin*) у ком оптужују Фукоа за недоследност пошто није пружио подршку новонасталом исламистичком режиму у Ирану те га позивају да „јавно призна своје грешке у расуђивању” за које сматрају да су га довеле до подршке Иранској револуцији (Broyelle and Broyelle 2005).

Фуко се махом није обазирао на овакве критике али се осврће на неке од њих у интервјуу „Да ли је узалудно бунити се?” (*Is It Useless to Revolt?*) објављеном у мају 1979. у француским новинама „Свет” (*Le Monde*). Он овде истиче да је његова подршка Иранској револуцији била пре свега фокусирана на феномен побуне. Тачније, он тврди да је у Иранској револуцији био фокусиран на успон

¹⁶ Фуко је недељу дана касније објавио одговор на критику Атусе Х. где истиче како га у Иранској револуцији интересује успон ислама као политичке силе и да то представља значајан савремени феномен који се мора разумети без моралистичке осуде доктрина ове религије (Foucault 2005d).

„несводиве сингуларности” тј. на појаву оног феномена који у оквиру сваког диспозитива спречава тотализацију његових технологија моћи и стога непрекидно изазива јављање пракси отпора (Foucault 2005i, 267). Стога он у овом интервјуу истиче да побуну види као начин на који се „субјективност јавља у историји и даје јој живот” (Foucault 2005i, 266). Ово другим речима значи да је у случају Иранске револуције желео да на терену и у реалном времену истражи оно што је током предавања „Шта је критика?” назвао критиком и дефинисао као извор друштвене промене који непрекидно прати пасторално управлаштво¹⁷. Како на крају овог интервјуа истиче он се не интересује за морални карактер оних који се буне већ искључиво за феномен побуне те би стога отпор исламистичкој власти у Ирану потенцијално сматрао једнако значајним као и отпор Шаху¹⁸ (Foucault 2005i, 265).

Фукоовим речима: „Делинквент ставља свој живот на коцку против насилног кажњавања, лудак више не може да поднесе затвореност и притисак, или народ одбацује режим који га тлачи. То не чини првог невиним, не лечи другог, нити гарантује трећем обећане резултате. Нико, иначе, није обавезан да буде солидаран са њима. Нико није обавезан да мисли да ти збуњени гласови... говоре најдубљу истину. Довољно је да постоје и да имају против себе све што тежи да их уђутка, како би било смислено слушати их и тражити оно што желе да кажу. Питање морала? Можда. Питање реалности, свакако. Сва разочарања историје неће то променити. Управо због

¹⁷ Славој Жижек критикује Фукоов фокус на сам процес Иранске револуције и занемаривање исламистичког режима до ког она доводи. Наиме, Жижек сматра да Иранска револуција јесте била аутентична побуна против ауторитарног режима али да у свом истраживању овог процеса Фуко пропушта да анализира услове који су довели да тога да ова револуција резултује у опресивном и недемократском режиму (Žižek 2011, 117–138).

¹⁸ У априлу 1979. Фуко објављује јавно писмо Мехдију Базаргану (*Mehdi Bazargan*) министру спољних послова новонастале Исламске републике Иран, ког је упознао током свог боравка у Ирану. Фуко у овом писму изражава забринутост због ликвидација политичких противника које се у том периоду дешавају у Ирану. Такође он подсећа Базаргана на њихов разговор током ког је према Фукоовим тврдњама Базарган своју идеју „исламске владе” описао као друштвено уређење које би подразумевало да исламске религијске доктрине ограничавају моћ владе и чине ресурс у рукама грађана који би им омогућило побуну уколико држава прекорачи одређене границе своје суверености. Фуко закључује да му тренутни режим Исламске републике Иран не делује као вођен таквим идеалима (Foucault 2005h).

тога што постоје такви гласови, људско време не поприма облик еволуције, већ облик ‘историје’” (Foucault 2005i, 266).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Природни експеримент се уобичајено дефинише као праћење процеса и феномена у њиховом спонтаном току на оним местима и у оним временима где су најизраженији (Milić 1978, 694). Фукоово истраживање Иранске револуције се управо може видети као емпиријско истраживање феномена отпора путем метода природног експеримента и као тестирање могућности његовог теоријског апарата да концептуализује савремене процесе у друштвеној реалности. Истраживањем Иранске револуције Фуко је покушао да тестира своје схватање отпора и испита могућности за формирање контрадиспозитива у савремености. Он управо из овог разлога истиче да је истражујући Иранску револуцију уочио формирање „колективне воље” коју описује као спекулативни концепт у политичкој теорији са митским статусом попут концепта душе или Бога, који је у току ове револуције добио израз кроз дискурсе шиизма (Foucault 2005g, 253).

Одређени аутори тврде да се у Фукоовом тумачењу Иранске револуцију могу уочити оријенталистичке примесе, пре свега у његовом занемаривању историје Ирана и друштвено-политичког контекста револуције али и у његовом схватању шиизма као „другог” у односу на западну рационалност¹⁹ (Almond 2007, 22–41; Cornell and Seely 2016, 88–109; Lazerg 2017, 122–158). Иако овакве критике нису неоправдане оне често занемарују специфично место које истраживање Иранске револуције има у Фукоовом раду. Ово истраживање представља први и једини пут да он истражује емпиријски феномен из своје савремености и на њему тестира адекватност свог теоријског апарата. Док пре и после овог истраживања користи генеалошки метод да покаже арбитрарност и контингентност логике диспозитива безбедности, при истраживању Иранске револуције Фуко у реалном времену проучава дискурсе и праксе које доводе његово управљаштво у питање. Он је дакле овим путем покушао да разуме услове могућности за артикулисање

¹⁹ Социолог Роби Дучински (*Robbie Duschinsky*) иде толико далеко у критици Фукоовог проучавања Иранске револуције да га пореди са Хајдегером и његовом подршком Трећем Рајху (Duschinsky 2006).

начина делања и бивствовања које диспозитив безбедности потискује (Leezenberg 1998, 76–79).

Фукоово проучавање Иранске револуције има темељан утицај на његов рад што се може уочити у чињеници да је годину дана после одласка у Иран преусмерио своја истраживања на проучавање субјективности. Његов сусрет у Ирану са оним што је назвао „политичком духовношћу” подстиче га на истраживање модела субјективности који су постојали у историји западних друштава као алтернатива савременом моделу насталом под утицајем пасторалног управљаштва (Carrette 2000, 129–141). Тим путем он открива „бригу о себи” (*epimeleisthai sautou*) као модел субјективности за који тврди да је постојао у Античкој Грчкој, а који не подразумева трагање за истином у оквиру сопства већ аутономно уређивање субјективног односа са самим собом (Foucault 1996). Стога можемо рећи да је Фукоов сусрет са „другошћу” шиитске политичке духовности преусмерило његов рад ка трагању за заборављеном „другошћу” у оквиру европске културе.

На крају ћемо се осврнути на други начин на који проучавање Иранске револуције утиче на Фукоов рад, а тиче се концепта просветитељства. Социолози Џенет Афарј (*Janet Afary*) и Кевин Андерсон (*Kevin B. Anderson*) тврде да је Фуко услед свог анти-просветитељског и анти-либералног становишта подржао Иранску револуцију јер је био заведен наводно „предмодерним” и „ауторитарним” тенденцијама у исламским доктринама, које су инспирисале учеснике револуције (Afary and Anderson 2005, 13–37). Нетачност оваквих критика јасно се види у чињеници да Фуко на крају своје каријере, током осамдесетих, развија нови концепт просветитељства као „става”. Овај став подразумева делање које непрекидно преиспитује друштвене односе и моделе субјективности који су нам у одређеном историјском периоду и одређеној култури прописани (Fuco 2010b). Стога можемо закључити да Фукоов сусрет са Иранском револуцијом суштински утиче на његов рад тако што га усмерава ка трагању, у историји западних друштава као и у оквиру западне модерности, за ресурсима путем којих се конфигурације моћи у савремености могу довести у питање.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Afary, Janet, and Kevin B. Anderson. 2005. *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Almond, Ian. 2007. *The New Orientalists: Postmodern representations of Islam from Foucault to Baudrillard*. London: I.B. Tauris.
- Atoussa H. 2005. “An Iranian Woman Writes.” In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, eds. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 209–210. Chicago: The University of Chicago Press.
- Beaulieu, Alain. 2010. “Towards a liberal Utopia: The connection between Foucault’s reporting on the Iranian Revolution and the ethical turn.” *Philosophy and Social Criticism* 36 (7): 801–818. DOI: 10.1177/0191453710372065.
- Behrent, Michael C. 2016. “Liberalism without Humanism: Michel Foucault and the Free-Market Creed, 1976–1979.” In *Foucault and Neoliberalism*, eds. Daniel Zamora and Michael C. Behrent, 33–69. Cambridge: Polity Press.
- Beukes, Johann. 2020. *Foucault in Iran 1978–1979*. Cape Town: AOSIS Publishing.
- Broyelle, Claudie, and Jacques Broyelle. 2005. “What Are the Philosophers Dreaming About? Was Michel Foucault Mistaken about the Iranian Revolution?” In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, eds. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 247–249. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carrette, Jeremy R. 2000. *Foucault and Religion: Spiritual corporality and political spirituality*. London: Routledge.
- Chiurazzi, Gaetano. 2022. “Critique as a Microphysics of Freedom: A Disposition Beyond the Dispositive.” In *Violence and Reflexivity*, eds. Marjan Ivković, Adriana Zaharijević and Gazela Pudar Draško, 119–134. London: Lexington Books.
- Christofferson, Michael Scott. 2004. *French Intellectuals Against the Left*. New York: Berghahn Books.
- Cornell, Drucilla, and Stephen D. Seely. 2016. *The Spirit of Revolution: Beyond the Dead Ends of Man*. Cambridge: Polity.
- Deleuze, Gilles, i Felix Guattari. 2013. *Tisuću platoa*. Zagreb: Sandor & Mizantrop.
- Delez, Žil, i Kler Parne. 2009. *Dijalozi*. Beograd: Fedon.

- Duschinsky, Robbie. 2006. "The First Great Insurrection against Global Systems' Foucault's Writings on the Iranian Revolution." *European Journal of Social Theory* 9 (4): 547–558.
- Eribon, Didi. 2014. *Mišel Fuko: Biografija*. Loznica: Karpos.
- Foucault, Michel. 1984. "Politics and Ethics: An Interview." In *The Foucault Reader*, ed. Paul Rabinow, 373–380. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1990. "Power and Sex." In *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*, ed. Lawrence D. Kritzman, 110–124. New York: Routledge.
- Foucault, Michel. 1996. "An Aesthetics of Existence." In *Foucault Live (Interviews 1961–1984)*, ed. Sylvere Lotringer, 450–453. New York: Semiotext(e).
- Foucault, Michel. 1998. "The Thought of the Outside." In *Aesthetics, method, and epistemology*, ed. James D. Faubion, 147–170. New York: The New Press.
- Foucault, Michel. 2005a. "The Shah Is a Hundred Years Behind the Times." In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 194–198. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005b. "Tehran: Faith against the Shah." In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 198–203. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005c. "What Are the Iranians Dreaming About?" In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 203–209. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005d. "Foucault's Response to Atoussa H." In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 210. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005e. "A Revolt with Bare Hands." In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 210–213. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005f. "The Mythical Leader of the Iranian Revolt." In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 220–222. Chicago: The University of Chicago Press.

- Foucault, Michel. 2005g. “Iran: The Spirit of a World without Spirit: Foucault’s Conversation with Claire Brière and Pierre Blanchet.” In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 250–260. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005h. “Open Letter to Prime Minister Mehdi Bazargan.” In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 260–263. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2005i. “Is It Useless to Revolt?” In *Foucault and the Iranian Revolution Gender and the Seductions of Islamism*, ed. Janet Afary and Kevin B. Anderson, 263–267. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2014. “Interview with Christian Panier and Pierre Watté.” In *Wrong-doing, Truth-Telling: The Function of Avowal in Justice*, ed. Fabienne Brion i Bernard E. Harcourt, 247–252. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fuko, Mišel. 1982. *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998a. *Arheologija znanja*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fuko, Mišel. 1998b. *Treba braniti društvo*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2003. *Hermeneutika subjekta*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2005a. *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2005b. *Psihijatrijska moć*. Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel. 2010a. „Razgovor sa Mišelom Fukoom.” U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 168–243. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2010b. „Šta je prosvেćenost?” U *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, ur. Mladen Kozomara, 412–433. Beograd: Fedon.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/znanje*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2014. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2017. „Dva ogleđa o subjektu i moći.” U *Mišel Fuko: Iza strukturalizma i hermeneutike*, Hjubert L. Drajfus i Pol Rabinov, 286–309. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, Mišel. 2018. „Šta je kritika.” U *Šta je kritika?*, ur. Adriana Zaharijević i Predrag Krstić, 35–92. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Gamez, Patrick. 2018. "The place of the Iranian Revolution in the history of truth: Foucault on neoliberalism, spirituality and enlightenment." *Philosophy and Social Criticism* 45 (1): 96–124. doi: 10.1177/0191453718794751.
- Ghamari-Tabrizi, Behrooz. 2016. *Foucault in Iran: Islamic Revolution after the Enlightenment*. London: University of Minnesota Press.
- Huffer, Lynne. 2020. *Foucault's Strange Eros*. New York: Columbia University Press.
- Paras, Eric. 2006. *Foucault 2.0: Beyond Power and Knowledge*. New York: Power Press.
- Illott, Luke. 2022. "Generalizing Resistance: The Coalition Politics of Foucault's Governmentality Lectures." *The Review of Politics* 85 (1): 48–72. doi: 10.1017/S0034670522000882.
- Illot, Luke. 2023. "Genealogy Beyond Critique: Foucault's Discipline and Punish as Coalitional Worldmaking." *Political Theory* 51 (2): 331–354. doi: 10.1177/00905917221103296.
- Keating, Craig. 1997. "Reflections on the Revolution in Iran: Foucault on resistance." *Journal of European Studies* 27: 181–197. doi: 10.1177/004724419702700204.
- Koopman, Colin. 2013. *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Lazreg, Marnia. 2017. *Foucault's Orient: The Conundrum of Cultural Difference, from Tunisia to Japan*. New York: Berghahn Books.
- Leezenberg, Michiel. 1998. "Power and Political Spirituality: Michel Foucault on the Islamic Revolution in Iran." In *Cultural History after Foucault*, ed. John Neubauer, 63–82. New York: Aldine de Gruyter.
- Leezenberg, Michiel. 2018. "Foucault and Iran Reconsidered: Revolt, Religion, and Neoliberalism." *Iran Namag* 3 (2): 4–28.
- Macey, David. 2019. *The Lives of Michel Foucault*. London: Verso Books.
- McCall, Corey. 2013. "Ambivalent Modernities: Foucault's Iranian Writings Reconsidered." *Foucault Studies* 15: 27–51.
- McWhorter, Ladelle. 2003. "Foucault's political spirituality." *Philosophy Today* 47 (5): 39–44. doi: 10.5840/philtoday200347supplement6.
- Milić, Vojin. 1978. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Miller, James. 1993. *The Passion of Michel Foucault*. New York: Simon & Schuster.
- Noseto, Lusijano. 2022. *Mišel Fuko i politika*. Loznica: Karpos.

- Owen, David. 2005. *Maturity and Modernity: Nietzsche, Weber, Foucault and the Ambivalence of Reason*. London: Routledge.
- Petković, Krešimir. 2018. *Istina kao kušnja*. Zagreb: Plejada.
- Poulantzas, Nicos. 1981. *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: OOUR Globus.
- Rossi, Andrea. 2017. “Foucault, critique, subjectivity.” *Journal for Cultural Research* 21 (4): 1–14. doi: 10.1080/14797585.2017.1370486.
- Saar, Martin. 2008. “Understanding Genealogy: History, Power, and the Self.” *Journal of the Philosophy of History* 2 (3): 295–314. doi: 10.1163/187226308X335976.
- Scullion, Rosemarie. 1995. “Michel Foucault the Orientalist: On Revolutionary Iran and the ‘Spirit of Islam’.” *South Central Review* 12 (2): 16–40. doi: 10.2307/3189968.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1993. *Outside in the Teaching Machine*. New York: Routledge.
- Stauth, Georg. 1991. “Revolution in Spiritless Times: An Essay on Michel Foucault’s Enquiries into The Iranian Revolution.” *International Sociology* 6 (3): 259–280. doi: 10.1177/026858091006003001.
- Strozier, Robert M. 2002. *Foucault, Subjectivity and Identity*. Detroit: Wayne state University Press.
- Urošević, Milan. 2023. „Politika kritike – O društveno-politički angažovanoj dimenziji Fukoove metodologije.” *Srpska politička misao* 79 (1): 163–187. doi: 10.5937/spm79-42698.
- Žižek, Slavoj. 2011. *U odbranu izgubljenih stvari*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Milan Urošević*

Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade

**“SPIRIT IN A WORLD WITHOUT SPIRIT”
– FOUCAULT’S INTERPRETATION
OF THE IRANIAN REVOLUTION AND
RESISTANCE TO WESTERN MODERNITY**

Resume

In this article, we analyze Foucault’s research of the Iranian Revolution, conducted at the end of 1978. This research has made Foucault the target of numerous criticisms from his contemporaries, while later interpreters of his work have tried in various ways to understand how this research relates to the rest of his oeuvre. A review of the relevant literature shows that there are different currents in interpreting the place that the study of the Iranian Revolution has in Foucault’s work. One of these currents argues that Foucault was “seduced” by the “irrational” aspects of Islam because his theoretical and epistemological standpoints inherently contain anti-Enlightenment aspects. A certain number of authors also agree on the interpretation that sees inconsistency in Foucault’s study of the Iranian Revolution, as they believe that at this point, he abandons his understanding of power as a totalizing mechanism and introduces the idea of a free acting subject. We will attempt to show that both currents miss the most important aspect of Foucault’s research of the Iranian Revolution, which is the way this research fits into his academic interests at that time. Specifically, we will try to locate his study of the Iranian Revolution within the framework of his academic research in the late 1970s, as well as show how the socio-political context of France at that time influenced his work. We will start the article by examining the relationship between French left-leaning intellectuals and the French Communist Party during this period, as well as their stance on the coalition between the French Communist Party and the Socialist Party. We will show that due to the influence of cooperation with Maoist organizations and his participation in the student revolt of 1968, Foucault developed a negative attitude towards the Stalinist orientations of the French Communist Party and

* E-mail address: milan.urosevic@ifdt.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9754-0454.

therefore at that time tries to develop a theoretical framework for a non-Marxist understanding of macro-social reality. In such a context, Foucault develops his theory of “governmentality”, which refers to the specific logic of social relations that regulates the institutions of society in a given historical period. The set of institutions and social relations that governmentality regulates he calls a “dispositive”. Foucault’s research leads him to the conclusion that the dispositive regulating contemporary society is guided by the logic he calls “pastoral governmentality”, claiming that it involves regulating individuals’ actions through their dimension of subjectivity, i.e., through the way they relate to themselves and manage their behavior. Furthermore, he demonstrates how this logic, rooted in the Catholic Church, extends to other social institutions from the seventeenth century and becomes associated with the capitalist mode of production in the eighteenth century. It then assumes a role in regulating individuals’ subjectivity in accordance with the concept of the individual as *homo economicus*. Aligning with his concept of governmentality, Foucault develops the notion of “counter-conduct” as a form of resistance to pastoral governmentality. This idea involves rejecting the prescribed model of subjectivity and, consequently, developing practices that transcend the power relations shaped by pastoral governmentality. We will demonstrate that Foucault’s research of the Iranian Revolution serves as a real-time, practical test of his idea of counter-conduct. Namely, he claimed that the reforms of the Iranian Shah aimed at establishing a dispositive guided by the pastoral logic of governmentality. Therefore, he sees the Iranian Revolution as a collective revolt against the dispositive that has been dominant in Western countries since the seventeenth century. In his study of the Iranian Revolution, he is particularly interested in the role of Shia Islam in regulating practices of resistance. He sees Shiism as the discourse through which the Iranian Revolution as a collective form of counter-conduct is coordinated and argues that this form of Islam allows revolutionaries to transform their subjectivity by rejecting the model of subjectivity prescribed by pastoral governmentality. Finally, the article concludes with a review of two ways in which the study of the Iranian Revolution fundamentally affects Foucault’s work. The first way involves a shift in the focus of his research, which from 1979, becomes centered on the phenomenon of subjectivity. Thus, during the 1980s, Foucault’s work involves exploring various models of subjectivity in the history of Western culture. The second influence of the Iranian Revolution can be

observed in Foucault's renewed focus on the concept and phenomenon of the Enlightenment.

Keywords: Michel Foucault, The Iranian Revolution, genealogy, subjectivity, political spirituality, governmentality, dispositive, critique

* Овај рад је примљен 3. јула 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 327::343.352(100)
DOI: 10.5937/spm87-52405
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 5/2024.
Vol. 87
стр. 129-152

*Miroslav Stevanović**

*Faculty of International Politics and Security,
University Union – Nikola Tesla*

*Predrag Pavličević***

*Faculty of International Relations, Diplomacy
and Security, University Singidunum*

DETERMINANTS OF CORRUPTION IN THE GLOBAL FINANCIAL ORDER

Abstract

In this article, we look into segments of the contemporary global financial order as a framework inherently supportive for corruptive behavior. By analysing secondary sources and normative instruments, we mark the financial operations and mechanisms that can support the realisation of the lucrative aspect of corruption, induce the risks for the development of corruption generated by various financial operations, and indicate the problem of the normative articulation of these risks in anti-corruption acts are. The goal of the work is to contribute to the effective normative suppression of this phenomenon, as a threat to national security. The presented findings provide a basis for the conclusion that the normative confrontation with corruption requires a critical approach to the legality

* E-mail address: mstevanovic@unionnikolatesla.edu.rs; ORCID: 0000-0002-1456-2130.

** E-mail address: ppavlicevic@singidunum.ac.rs; ORCID: 0000-0003-1349-0136.

of money circulating through operations in the financial order, and special control of the origin of capital at the level of the central bank.

Keywords: capital, money laundering, systemic corruption, national security

INTRODUCTION

MacMullen (1990, 17) finds that corruption in ancient Rome had developed into the destruction of the system, that is, an alternative system in itself, the traditional network of duties becomes the market of power, ruled only by personal interests. Corruption weakens and undermines the trust in institutional organization, inhibits economic development, promotes social inequalities and divisions. In this sense, the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) views it as a multidimensional phenomenon caused or fueled by deficiencies in certain policy areas, related to a wider context such as the rule of law and social norms (Jin 2021, 7). Corruption creates alternative, informal system of non-state norms which co-exist parallel to the norms protected by the apparatus of state coercion (Stanković and Diligenski 2023, 229). Effective detection and suppression of corruption and corrupt practices requires understanding, of institutional complexities and many aspects related to social conditions, frameworks and dimensions of corruption, such as the culture of ethical conduct, responsibility and respect for social values (Bhandari 2023, 6). In addition, it is necessary for the public to become familiar with corruption as a form of social pathology and with its causes, manifestations and devastating consequences (Perić Diligenski 2021, 29).

Corruption is internationally recognised as a security risk, but there is no universally accepted definition. In the Merriam-Webster dictionary, we find the determinations: “dishonest or illegal behavior, especially of those in authority” or “inducement to wrong by improper or unlawful means (MW n.d.)”. Singapore’s Corrupt Practices Investigation Office describes corruption as “receiving, asking for or giving any gratification to induce a person to do a favour with corrupt intent”, with various kinds of gratification, including financial, sexual, properties, promises, services, etc., and different forms of favors such as obtaining confidential information, leniency, special privileges, contracts, etc. (CPIB n.d.). Within the auspices of the Council of Europe, it is viewed as an insidious social phenomenon

which “erodes trust in public institutions, hinders economic development and has an impact on the enjoyment of human rights” (Mijatović 2021). The World Bank specifies corruption as “the use of public office for private gain” (World Bank 1997, 8). The aforementioned definitions are focused generally on its occurrences in the public sector or involving public officials or politicians (Wei 1999). Simultaneously, more operative definitions attempt to broaden its content based on the criterion of public service as an object of protection. International non-governmental organisation Transparency International defines it as “abuse of entrusted power for private benefit”, substantially comprising behaviors like: public servants demanding or taking money or favors in exchange for services, politicians misusing public money or granting public jobs or contracts, or bribing officials to get lucrative deals (Transparency International n.d.). Some conventions against corruption implicitly accept the abuse of public office for personal gain, like for example by stipulating for parties to introduce anti-corruption provisions in accounting and against money laundering governing bilateral aid-funded procurement, or in arrangements through international development (OECD Anti-Bribery Convention 1997, Arts. 7–8), while the United Nations Convention against Corruption only affirms specific acts of corruption, by calling on states to criminalise: bribery in the public and private sector, embezzlement in the public and private sector, trading in influence, abuse of office, illicit enrichment, money laundering, concealment and obstruction of justice (UN Anti-Corruption Convention 2003, Arts. 15–25).

Scholars who have researched corruption in the Central and Eastern European states point that political elites can capture the state for their private benefit (Mungiu and Mungiu-Pippidi 2006; Innes 2014). In this sense, they find that state capture represents “a special network structure in which corrupt actors are grouped around parts of the state, enabling them to act collectively in achieving their private goals at the expense of the public good” (Fazekas and Tóth 2016). However, state capture can also be the case in developed democracies, especially in circumstances of legalising lobbyists working on behalf of business interests. As Fazekas and Tóth (2016, 89) note, when these lobbyists “ask for laws to be written that favor their activities or put the competition at a disadvantage, the question arises as to whether this is part of the democratic process of representing interests, or decisions and regulations they buy”. This leads to conclusion that “corruption generally occurs where private wealth and public power overlap” (Rose-Ackerman and

Palifka 2016, 285). Some authors believe that lobbying is significantly more effective tool for realizing direct interests compared to instruments of corruption (Perić Diligenski 2021, 48).

Normative texts in the Republic of Serbia follow the aforementioned trends and attempt to balance the criteria of public service and power, as an object and a tool of threats. Thus, the Law on the Prevention of Corruption defines this phenomenon as “a relationship arising from the use of an official or social position or influence in order to obtain an illegal benefit for oneself or another” (Law on the Prevention of Corruption 2019 and 2021, Art. 2). It is similarly defined by the Law on the Agency for Combating Corruption, “as a relationship based on abuse of an official, i.e. social position or influence, in the public or private sector”, but omitting the illegality and instead using the phrase “in order to gain personal benefit or benefit for another” (LACC 2011, Art. 2). Expedient seems to be the approach adopted by the National Security Strategy of the Republic of Serbia, in which corruption is proclaimed as one of the “forms of organized crime” (SNSRS 2019, para. 2).

Reducing corruption to formal elements of abuse of authority and personal gain, while ignoring the essential threat to the constitutional order, leads to limiting of the scope of the legal system’s response, in terms of sanctioning for the act of execution but also in suppressing this socially dangerous phenomenon. Thus, the institutions of the state are confined in responding to the demands for which they were founded and therefore indirectly contribute to the risk of disintegration of society (Jerinić i Odalović 2017, 473).

The expansion of the normative and legal anti-corruption opus and administrative procedures did not achieve a decrease in the existence of corruption at the national and international level, but on the contrary (Ridgwell 2013).

This work is based on a content analysis of, according to the authors’ opinion, recent and earlier referential theoretical sources that reflect on corruption, as well as on the teleological interpretation of certain internal and international legal acts which treat corruption, from a multidisciplinary, security, political and legal theoretical perspective. Corruption is therefore investigated as a problem of the legal order and of organised political society, but primarily as a global problem – in which sense the conclusions were drawn. In this context, we start from the premise that rules and procedures aim to make corruption unprofitable, whereby we problematise the factors enabling the profitability of corrupt

behavior in the supranational financial order, which represents the broadest front in the fight against corruption.

FINANCIAL OPERATIONS POTENTIALLY IN CORRUPTION CHAIN

The first financial operations that can provide support for corrupt behavior are linked to Mayer Lansky, the financial adviser to the leaders of organized crime in the USA from the 1920s to the 1970s. In the mid-1930s, he orchestrated systemic laundering of illicit proceeds from organized crime at a supranational level by establishing a channel of cash placement in businesses ranging from hotels, restaurants, shopping centers to real estate in Canada, from where the profit was repatriated to the US financial system as legal income (Beare and Schneider 2007, 6). Lansky also initiated money laundering through international banking transactions, that is, he deposited the illegal proceeds of organized crime from the USA in the form of cash, as traveler's checks or bearer bonds, in a deposit account first with the Business and Investment Bank of Geneva, and later with the International Credit bank of Switzerland, which was then returned to the USA in the form of a "loan" (Naylor 2004, 21). In this way, the person who paid off the loan, deducted the interest from the taxable income as a business expense and a variant of this scheme to reduce tax liabilities is still used by multinational companies today. Lansky later began to develop investments in casinos in Cuba with support of local authorities (EB 2024).

The application of computer algorithms in practice introduced the possibility of quantitative analysis of market movements, trading and extracting profits in milliseconds (high-frequency trading). In this regard, today, communication companies are placing network equipment close to government institutions, and some traders are receiving reports directly from administrations, instead of being made public first (Austin 2017). These details escape scrutiny as an indicator of a deeper change, which generates a challenge to national security because it develops an increasingly speculative model in financial operations. For example, the recommended price of an option is calculated by the Black-Scholes equation, based on four quantities, only three of which can be quantified: time, the value of the underlying asset and the risk-free interest rate, while the fourth, asset stability, is speculative whereas its immutability is a necessary condition for the validity of the equation (Jorion 2010, 137).

It is, therefore, a model based on simplification and arbitrariness, which does not reflect the real market. In addition, it abstracts transaction costs and assumes the unlimited availability of money and the possibility of selling without owning the goods (short selling: a way of investing so that a 'borrowed' share or security is first sold, and bought when (if) its price falls). This formula has been modified several times, but subsequent algorithms still develop new speculative formulas for the computer transfer of financial derivatives (Cartea, Jaimungal and Penalva 2015, 131–133). The result is that the financial derivatives market necessarily depends on the constant growth price of the underlying asset, or on the protection provided by the state. The consequences of manipulative financial operations are borne by citizens and states, which are increasingly indebted on financial market.

In 2017, researchers from the University of Amsterdam showed that, according to data for 2015, three brokerage houses, BlackRock, State Street and Vanguard – the so-called “Big Three”, together own the largest share in 40% of publicly registered companies in the USA and are the largest shareholder in almost 90% of the biggest American corporations, S&R 500. As the “Big Three” have the right to vote related to those shares, they are perceived as de facto owners, the authors concluded that “these three companies practically own corporate America” (Hirst and Bebchuk 2022, 1547–1550). The accumulated shareholder power of the Big Three continues to grow. Today, these three and two more, Capital Group and Fidelity Investments, manage \$27.7 trillion in client assets and administer \$38.9 trillion, which in US stocks alone accounts for 61.89% of equity fund assets (Posner and Eric 2018, 183; Maher and Aquanno 2024, 162–164).

POROSITY OF FINANCIAL ORDER

According to United Nations data, the amount of illegal money laundered annually is up to 5 per cent of world trade or up to 2 trillion dollars. Illegal money generated by organised crime in drug trafficking, smuggling of counterfeit goods, human trafficking, excise duty goods, smuggling of wildlife and cultural goods was estimated in 2013 at about 1.5 trillion dollars per year – which does not include the evaluation of illegal money laundering from electronic trade, whose turnover is estimated at around 26 billion dollars (WCO 2023, 30). The international financial system, faced with endemic illiquidity, cannot afford not to

put this money to work (Tucker 2023, 13). The accounting rules of the EU Statistical Office – Eurostat (2013) are also structured in this direction, which stipulate that the national “social product” also includes income from illegal activities, prostitution, production and trafficking of narcotic drugs and smuggling of tobacco and alcohol, provided that it is about activities in which the parties are willing participants (Regulation 549/21, Arts. 1.79, 3.08, 11.26). According to the Manual for “compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balances of payments, prostitution, production and trade of illegal drugs and smuggling of alcohol and tobacco products are key” (Eurostat 2018, 3).

The methodology for calculating illegal income stems from the International Monetary Fund’s [IMF] System of National Accounts 1993, which was later adopted by the UN Statistical Commission in 2008. Namely: “Transactions in informal markets... must also be included in the (national final) accounts, regardless of whether such markets are legal or illegal.” Activities that may be illegal but economically productive “include the production and distribution of narcotics, illegal transportation in the form of smuggling of goods and people, and services such as prostitution. Transactions in which illegal goods or services are bought and sold must be recorded not only to obtain comprehensive measures of production and consumption but also to prevent errors appearing elsewhere in the accounts” (Statistical Commission UN 2009, paras. 6.42, 6.44, 6.45). The IMF’s International Transactions Guidelines, Balance of Payments and International Investment Position Manual, also recommend that “illegal transactions be treated as legal” in reporting the Gross Domestic Product and the balance of payments (IMF 2009, para. 3.5).

The world is exposed to the influence of globalization and universalization of values, and there are grounds for questioning whether and to what extent systemic corruption, as an expression of value disorders, has a foothold in global systems. This possibility arises from three regularities:

- First, the standards of the global financial and business environment impose a value framework. In this context, indicative are the ideas introduced by the IMF’s International Working Group for National Accounts, in 1993, and the Eurostat Guidelines, from 2013, which define as an accounting standard for EU member states the disclosure of income from illegal activities in the calculation of public finances.

- Second, capital generally does not move spontaneously, but through some institutions, and the governments of developed countries, which can politically influence placements, as well as the institutions of the world financial order, are informed about its movement.
- Third, for participants in corruption, the ability to transfer and conceal funds is essential. Besides public service employees, employees in key financial sectors are subject to bribery, intimidation or other incentives to conceal illegal financial transactions.

Loans, as the most widespread form of placement, are often a source of repayment problems and/or a means of undermining economic sovereignty (Weller and Singleton 2006, 79; see Suarez-Villa 2015). In this context, there are numerous examples the money from the loan going to the companies that engage in the loaned projects, thus creating a closed system in which developed countries through their banks practically place money to their companies, while the loan is returned by the beneficiary state with interest (Rivas 2020, 264). In addition, companies from those countries indirectly dictate the prices of materials and labor, outside the market. International institutions cite the method of approving incentives to foreign investors as one of the possible generators of corruption, since the impossibility of quantifying possible negative effects leaves a wide discretionary space (UNCTAD 2000, 17–24), so it may happen that the state finances almost the entire project of some foreign “investor”.

The second generator is domestic capital “laundered” through tax havens, which is presented as “investment” and statistically included in the gross domestic product, creating an image of low indebtedness (OECD 2014, 15–16).

In the global banking system has been established the dominant position of a group of banks with head offices in the richest countries. After the economic crisis of 2007, operations of large banks turned out to be burdened with illegal and suspicious operations, as well as the establishment of a network of “shell” and/or “front” mechanisms for carrying out such transactions. Also, the leading banks were exposed in a massive fraud by falsifying the interbank interest rates, through which they made illegal profits in the hundreds of trillions of dollars, but they got away with out-of-court settlements, in which no evidence was made public (Đurđević and Stevanović 2017, 35–36).

Electronic commerce and electronic payment enable the handling of a large number of complex transactions, which are increasingly

complex to monitor, and even more complex to recognize the nature of such a transaction, even within legal mechanisms (FATF 2021, 41). It is indicative that cases that can be linked to corruption are rarely first exposed by competent state authorities or supranational mechanisms, but usually in the media (Rizzica and Tonello 2020, 685).

The fight against corruption, which is recognised as global risk, is framed at the international level. That framework is primarily focused on suppressing money laundering, but mostly income from criminal activities (Diepenmaat 2021, 126). Thus, the money acquired through corruption seems to be targeted only indirectly. Such impression is supported by the context established by the international treaties: the UN Convention against Transnational Organized Crime calls for the incrimination of money laundering and corruption (UNTOC, art. 7, 8), the mentioned UN Anti-Corruption Convention calls for the regulation of the system in the public sectors of the states and establishes the obligation of the states to introduce the regulatory and supervisory regime of banks and non-banking financial institutions in order to suppress this phenomenon, to form bodies for financial intelligence affairs, as well as broad international cooperation (Arts. 7, 14). As an argument in support of the impression that there is no consensus that corruption represents a threat to international security, it can be pointed out that the UN Security Council, acting on the basis of Chapter 7 of the Charter, adopted and confirmed the decision which establishes mandatory measures to prevent, suppress and deny sanctuary to financial transactions only for operations that are in the function of financing terrorism (UNSC, S/RES/1373; UNSC, S/RES/2462); and in 2006, the UN General Assembly proclaimed a call for the implementation of the FATF anti-money laundering principles in financial operations, in relation to the framework of the United Nations Global Counter-Terrorism Strategy (UNGA 2006, para. 10).

In the functioning of the contemporary financial order, there are several sources of problems related to the perception of the possibility of facilitating corruption. The first of them is related to defining the parameters whose monitoring provides for timely and reliable initial recognition of illegal money in circulation. The doctrine notes that today money and financial operations are treated as commodities, which has changed the principles of exchange on the market. Namely, liquidity no longer tends to the real sector, but is directed from it to the securities market, in order to create credit potential, which is pumped into the speculative circulation of securities, which generates credit arrangements,

without coverage in goods and services (Lewis 2019, 363; Simmons *et al.* 2021), simultaneously pushing goods producers and service providers into ever deeper debt. Another source of the problem of perception of the risk of corruption is a consequence of the development of financial management techniques that have the sole aim to protect income, among which are: business opportunities provided by offshore territories and offshore banking, i.e. the use of accounts outside of control and jurisdiction of beneficiary's country; investing through a method that protects the investor from market uncertainty (hedge funds); investment in financial operations unavailable to institutional investors (risk private capital), various consulting services (human resources, IT, strategy, operations, management and consulting), as well as investment in instruments based on speculative formulas: financial derivatives, such as cash purchase insurance, future contracts, repurchases and options (Stevanović and Đurđević 2019, 97–98). The third source of the problem of the perception of corrupt machinations in the financial system is the need for banks to act beyond business ethics to make profits in the existing market conditions (Mentan 2016, 447). The mentioned example of unsanctioned manipulations with interbank interest provides grounds for the estimation that in the world financial order “the values of trust, responsibility and cooperation have been undermined so much that systemic fraud has become normal” (Roosevelt Malloch and Mamorsky 2013, 16). Also, in the conditions after the financial crisis of 2007, countries often overlook the methods through which illegal income is being integrated into their national financial system. It is estimated that the flow of illegal money includes a number of origins, from money laundering, tax evasion and corruption (Unger, Ferwerda and Rossel 2021, 80), and some even consider insider trading as an independent source (see Zekos 2020). Despite this, the aforementioned OSCE Anti-Bribery Convention is focused only on the suppression of giving, but not on accepting bribes.

A source of the problem related to the perception of concealment of corruption in the financial system is a consequence of the efforts of owners of capital to avoid tax burdens and simultaneously to have access to investment banking (Royal 2024; Gandel 2020). This banking is concentrated in several financial centers, as a result of the coinciding interests of the richest persons and leading financial institutions, as well as the countries of their residence and headquarters. In such conditions, agreement at the international level is currently focused only on the inadmissibility of laundering the proceeds of crime, but not on the financial

techniques of denationalization of money. Since the global financial order is structured to favor the Global West countries and privileged investment banks, it can be expected that it includes mechanisms for unselectively attracting capital, while limiting other participants.

PROBLEM IN NORMATIVE COMBATING CORRUPTION IN LIGHT OF POROUS FINANCIAL ORDER

Regular assessments and follow-up financial business control mechanisms defined by the FATF global network are currently accepted by 200 countries (FATF n.d.). In the fight against tax evasion, the Global Forum for Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes, under the auspices of the OECD, monitors standards (OECD n.d.), while the Working Group for Bribery monitors compliance with the obligations stipulated in the Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions (OECD n.d.). These mechanisms do not ensure the sanctioning of financial organisations and banks that make dubious transfers, nor the seizure and restitution of property, which undermines the expediency of international standards (Arnone and Borlini 2014, 280, 399). The approach to the problem flows of illegal money in the international financial order, as recent theoretical works show, is generally complicated, highly bureaucratic and with a significant respect for the interests of capital (Isolauri and Ameer 2023, 441).

From the aspect of the need to establish normative standards or constraints of behavior, corruption can be viewed a phenomenon comprising three elements: private personal benefit as a motive, abuse of power and holders of public authority (Obura 2014, 159). The manifestation of corruption, as a social relation, is not immediately observable, which is why perception of it comes down to the institutional perception and experiences of those who are engaged in its regulation, recognition and suppression. From the aspect of the values of society and the state, corrupt practices generate risks for stability, development, freedom and equality (see Labelle and Müller 2014, 5), therefore for the institutional and material substance of society and the state.

From the point of view of the financial order as a source of profit and a tool for achieving the goal of corruption, it is necessary to bear in mind its ultimately political and economic dimension, in the sense

that the lucrative abuse of authority depends on systemic opportunities and profit interests of individuals involved in public decision-making (Amundsen 1999, 15–18). Therefore, the condition for effectiveness of anti-corruption norms would be the suppression of these factors in relevant areas, including in finance, to increase the risks of undertaking corrupt actions and reducing the benefits of corruption and systematically suppressing the possibility of abuse. Against the effective normative overcoming of the effect of these factors are two broader processes within the global financial order. The first is that some supranational financial mechanisms indirectly provide for the concealment of income and the use of illegal money and thus enable corruption, which would include, among others: exclusive access to capital, hedging operations, operations tax evasion, overflow of national assets (Blum *et al.* 1998, 21–22, 35–37). The second is that in facing the problem of financing public needs and the influence of personal interests, in the circumstances of global financial order dictating the availability of capital (Schinasi 2006, 43–66), states accept that private owners of capital set the conditions for financing, which along with the existence of mechanisms for money laundering and avoiding taxes, creates the conditions for private arrangements and blackmail, and as a result – corruption as a challenge generated by the financial order itself.

An effective national and international anti-corruption normative framework is also undermined by some factors of social stratification, among which the most often mentioned is the lending mechanism. Namely, meeting the conditions of structural adjustment exposes the borrowing country to exploitation. In the context of potential preconditions for corruption, the content of structural adjustments is privatization, which requires capital to which the state does not have access (Biglaiser and McGauvran 2022, 809–811). According to the internal dynamics of that approach, property owners and foreign participants who have the means to buy and bribe local structures become local nomenclature. Another factor is digitalization, i.e., its effect on establishing new elite in the financial order (Trittin-Ulbrich *et al.* 2021, 12–16). The center of global finance become computer transactions. Many of these operations are based on mathematical formulas without a foothold in the real economy (Pearson 2020, 8), sometimes similar to gambling or fraud and, due to their complexity not completely within the framework legislators could envision, but also special knowledge to observe the risks. The third factor is the development of speculative mechanisms and transaction

operations within the financial order and asset management, which enable the independence of the financial market, resulting in a market of instruments based on speculative formulas (Cerniglia, Saraceno and Watt 2023, 3–5). These mechanisms and operations, given that the leading subjects of the global financial order, with exclusive access to information technologies, have strengthened their dominance over states, can facilitate personal interests and denationalization of wealth.

Challenges for national anti-corruption systems are generated by centralism, hegemony, bureaucracy and the inherent character of the global financial order (Popple 2012, 283). The risks of corruption arise from a number of phenomena within that order, such as lack of transparency; the unpredictable development of information technologies that becomes a means of domination by the executive power; the impact of the world economic crisis that puts survival above general interests; relocation of decision-making in many areas outside the state and, consequently, a decrease in trust in the functioning of the system and consequently strengthening of confidence in corruptive practices.

Mentioned articles 15 and 16 of the UN Anti-Corruption Convention stipulate the obligation to sanction: offering, promising or giving money or benefits to a public official, domestic or foreign, to do something illegal or refrain from performing duties; as well as extorting or accepting money or benefits from a public official to do or refrain from doing something. Therefore, international legal suppression of corruption is framed primarily on the incrimination of illegal profits. The cited OECD Anti-Bribery Convention defines bribery as directly or indirectly offering or providing any benefit to a foreign official with the aim of obtaining or retaining a job (Art. 1). Thus, the international obligation to suppress corruption is reduced to the prevent money laundering. However, the expectation that proving money originating from corruption as illegal will be effective is questionable if the benefits from a public job outside the pay are not incriminated.

The flow of illegal money through the financial system, especially when its owners are in a position to privately misuse public affairs, can cause a series of disturbances in the economic system, which create conditions for systemic corruption and thus infiltration into the political system of the state. For example, investing in businesses with a lower risk of detection instead of more marketable ones; price growth, especially of real estate; growth in consumption, especially the import of consumer goods; disloyal competition; undermining the real sector and inflating

some sectors, negative impact on direct investments; strengthening of doubtful incomes and redistribution of wealth. For this reason, an important normative task is to prevent successful money laundering, as a catalyst for corruptive behavior.

In connection with the mentioned problem, the regulatory challenge stems from the hegemonic dimension of the international financial system, which was explained by Joseph Stiglitz on the example of the World Bank's country assistance strategy (Palast 2001). Analyzing the "failures of globalization", Stiglitz also notes that in international economic institutions prevailed a special view of the role of government and the market, which was imposed on developing countries and transition economies. He estimates that the reason for this is that finance ministers and central bank governors sit at the table in the IMF, and trade ministers in the WTO, who see the world from a special, inevitably more parochial perspective (Stiglitz 2002, 225).

In this context, it is useful to have in mind the remarks from Michael Hudson: "...European Union leaders do not represent the European business interests or the economy or the European people... I've been told by U.S. Treasury officials that the U.S. can always get what it wants from Europe, because the fact is the Europeans are probably the most corrupt politicians in the world... So, the European policy... followed the neoliberal finance capitalist model that ... locks Europe into a satellite status with the United States" (Hudson 2023). Analyzing the neoliberal market concept of financial capitalism, Hudson observes that the role of the public in lowering business and labor costs is suppressed, and exclusion of public infrastructure and state ownership of natural monopolies in industrial production is imposed. Under the influence of banking lobbyists, production prices are formed according to socially necessary costs. These inversions of the market logic are argued by methods of calculating national income and products, in which GDP measures show finance, insurance and real estate as leading in creating wealth, and not only creators of debt and rentierism (Hudson 2019, 175).

Financial capitalism has resulted in subordinating the decision-making process to its own interests. The same meaning carries the evaluation that undue influence on the politicians of member states and the EU is a danger to vital public services, public security and democracy (Mungiu-Pippidi 2022). In this context, the analysis of the fact of political finance indicates that, from the aspect of combating corruption, it is of vital importance to ensure integrity in politics (Transparency International

2023). By analyzing a large number of cases of possible corrupt actions or intentions in projects worth billions of euros, and starting from the premise that there is a conspicuous huge gap between the average citizens of and the bureaucracy the EU, the researchers came to the findings that the data about this had to be available to the EU monitoring and control institutions, but that they turned out to be powerless to be an effective counterweight to the hermetic power of Brussels (Witteman 2024).

CONCLUSION

From a multidisciplinary theoretical perspective (legal, political and security), close to the neo-positivist paradigm, this work is based on a content analysis, according to the author's opinion, of recent and earlier reference theoretical sources that reflect on corruption – as well as on the teleological interpretation of certain internal and international legal acts which treat corruption. Corruption is therefore investigated as a problem of the legal order and politically organized society, but also as a global problem – in which sense the conclusions were drawn.

The analysis of the catalytic effect of the global financial order on corrupt behavior indicates that systemic corruption cannot be reduced only to the effect of non-transparent government structures. The conditions of this order, which supports the concentration of capital-generating capacity, provides corrupt structures the opportunity to place the money they acquire by degrading the normative and social environment out of self-interest. Apparently, it is the weakness of the legal system, but essentially it is about the illegal acquisition through inverting the purpose of public affairs. Hence, it generates risks for the vital values of the state.

Contemporary corruption is characterized, apart from the diversity of its manifestations, by covertness, perfidy and undermining the functioning of state and economic institutions and systems, the expansion of the field of contamination and internationalization, as well as high expertise. In this context, the environment dictated by the global neoliberal financial order and the information age, in terms of the development of techniques that enable the realization or formal concealment of benefits from corruption, imposes the need to functionally link anti-corruption norms with the protection of national security.

Normative suppression of the transfer of illegal money, which represents a significant catalyst of corruption, faces a number of practical problems, among other things, due to the consequences of the perception

of the global financial order as a controlled system of movement of legal money. The success of national anti-corruption strategies depends both on the areas and goals of policies and on regulations as their implementation. Bearing in mind the uncertainties shown, their application, if it is subordinated to inclusion in the global financial order, within the integrated global economy, cannot be a guarantee of success and may even undermine the effectiveness of the national fight against corruption. In this sense, the application of anti-corruption norms that only establish the informational and bureaucratic forms of supervision, without the international institutionalisation of personal responsibility for the acquisition of profits through corruption, without the obligation of national central banks to control the outflow of foreign currency, as well as the international mechanism for the return of denationalized illegal money, cannot contribute to the suppression of corruption.

For researchers of the complex problem of corruption, there is a wide open field to deepen the understanding of the connection of global mechanisms and manipulation facilitating lucrative interests of corruption, it seems most importantly related to achieving the goals of sustainable development, the green agenda, biological and ecological security, and especially the influence of corrupt mechanisms in crisis events and elimination of the consequences of conflicts.

REFERENCES

- Amundsen, Inge. 1999. *Political Corruption: An Introduction to the Issues*. Bergen: Chr. Michelsen Institute.
- Arnone, Marco, and Leonardo Borlini. 2014. *Corruption Economic Analysis and International Law*. Cheltenham/ Northampton: Edward Elgar.
- Austin, Janet. 2017. *Insider Trading and Market Manipulation: Investigating and Prosecuting Across Borders*. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Beare, Margaret, and Stephen Schneider. 2007. *Money Laundering in Canada: Chasing Dirty and Dangerous Dollars*. Toronto/Buffalo/ London: University of Toronto Press.
- Bhandari, Medani. 2023. "The Corruption a Chronic Disease of Humanity: Causes, Effects and Consequences." *ASEJ Scientific Journal of University of Applied Sciences* 27 (1): 5–17. doi: 10.19192/wsfp.sjl.2023.1.

- Biglaiser, Glen, and Ronald McGauvran. 2022. "The Effects of IMF Loan Conditions on Poverty in the Developing World." *Journal of International Relations and Development* 25 (3): 806–833. doi: 10.1057/s41268-022-00263-1.
- Blum, Jack A, Michael Levi, Thomas Naylor, and Phil Williams [Blum *et al.*] 2022. "Financial havens, banking secrecy and money laundering." *UN Office for Drug Control and Crime Prevention*. Last accessed 8 July 2024. <https://gfintegrity.org/wp-content/uploads/2022/06/UN-FINANCIAL-HAVENS-laundering.pdf>.
- Cartea, Álvaro, Sebastian Jaimungal, and José Penalva. 2015. *Algorithmic and High-Frequency Trading*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cerniglia, Floriana, Francesco Saraceno, and Andrew Watt. 2023. "Introduction." In *Financing Investment in Times of High Public Debt: 2023 European Public Investment Outlook*, eds. Floriana Cerniglia, Francesco Saraceno and Andrew Watt, 1–11. Cambridge: Open Book Publishers.
- Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions*, [OECD Anti-Bribery Convention], 21 November 1997, OECD Legal Instruments 0293.
- Corrupt Practices Investigation Bureau [CPIB]. n.d. "Definition of Corruption." *CPIB*. Last accessed 7 July 2024. <https://www.cpi.gov.sg/about-corruption/prevention-and-education/definition-of-corruption/>.
- Diepenmaat, Frank. 2021. "(The Fight Against) Money Laundering: It's All About Networks." In *Corruption Networks: Concepts and Applications*, eds. Oscar Granados and José Nicolás-Carlock, 115–130. Cham: Springer.
- Đurđević, Dragan, and Miroslav Stevanović. 2017. "Redesigning of National Strategy to Combat Corruption in Serbia in Light of Global and Regional Challenges." In *Proceedings 5th REDETE Conference 2016: Is Free Trade Working for Transitional and Developing Economies?*, eds. Jovo Ateljević and Zoran Borović, 32–44. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Encyclopedia Britannica [EB]. 2024. "Meyer Lansky American gangster." *Britannica*. Last accessed 6 July 2024. <https://www.britannica.com/biography/Meyer-Lansky>.
- Eurostat, 2018. *Handbook on the compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balance of payments*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- FATF. n.d. "Countries." Last accessed 7 July 2024. *FATF*. <https://www.fatf-gafi.org/en/countries.html>.
- Fazekas, Mihály, and István Tóth. 2016. "From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary." *Political Research Quarterly* 69 (2): 320–334. doi: 10.1177/1065912916639137.
- Financial Action Task Force [FATF]. 2021. *Opportunities and Challenges of New Technologies for AML/CFT*. Paris: FATF.
- Gandel, Stephen. 2020. "Goldman Sachs' new pay plan would help top bankers dodge taxes." *CBS News*. Last accessed 7 July 2024. <https://www.cbsnews.com/news/goldman-sachs-pay-bankers-carried-interest-avoid-taxes/>.
- Hirst, Scott, and Lucian Bebchuk. 2022. "Big Three Power, and Why it Matters." *Boston University Law Review* 102 (5): 1547–1600.
- Hudson, Michael. 2019. "Creating Wealth through Debt: The West's Finance-Capitalist Road." *World Review of Political Economy* 10 (2): 171–190. doi: 10.13169/worlrevipoliecon.10.2.0171.
- Hudson, Michael. 2023. "The EU's Desperate Need for a New Economic Framework." *Michael Hudson*. Last accessed 8 July 2024. <https://michael-hudson.com/2023/11/the-eus-desperate-need-for-a-new-economic-framework/>.
- Innes, Abby. 2014. "The Political Economy of State Capture in Central Europe." *Journal of Common Market Studies* 52 (1): 88–104. doi: 10.1111/jcms.12079.
- International Monetary Fund [IMF]. 2009. *Balance of Payments and International Investment Position Manual*, 6th Edition. Washington.
- Isolauri, Emilia, and Irfan Ameer. 2023. "Money laundering as a transnational business phenomenon: a systematic review and future agenda." *Critical Perspectives on International Business* 19 (3): 426–468. doi: 10.1108/cpoib-10-2021-0088.
- Jeppesen, Helle. 2017. "Sve više korupcije u svijetu." *Deutsche Welle*. Last accessed 7 July 2024. <https://www.dw.com/bs/sve-vi%C5%A1e-korupcije-u-svijetu/a-37251750>.
- Jerinić, Nebojša i Tomo Odalović. 2017. "Problem definisanja pojma i uzroka korupcije." *Kultura polisa* 14 (33): 467–475.
- Jin, Yosuke. 2021. *Framework to Discuss Corruption in OECD Economic Surveys: OECD Economic Department Working Paper No. 1666*. Paris: OECD Publishing.

- Jorion, Philippe. 2010. *Financial Risk Manager Handbook*. New Jersey: Wiley.
- Labelle, Huguette, and Edda Müller. 2014. "Foreword." In *Corruption as a Threat to Stability and Peace*, eds. Mark Pyman *et al.*, 5. Berlin: Transparency International Deutschland.
- Law on the Agency for Combating Corruption [LACC], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – Decision by the Constitutional Court, 67/2013 – Decision by the Constitutional Court, 112/2013 – Authentic Interpretation and 8/2015 – Decision by the Constitutional Court.
- Law on the Prevention of Corruption, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 35/2019, 88/2019, and 11/2021.
- Lewis, Ted. 2019. *Critical Infrastructure Protection in Homeland Security Defending a Networked Nation*. New Jersey: Wiley.
- MacMullen, Ramsay. 1990. *Corruption and the Decline of Rome*. New Haven: Yale University Press.
- Maher, Stephen, and Aquanno Scott. 2024. *The Fall and Rise of American Finance: from JP Morgan to Blackrock*, London/Brooklyn: Verso Books.
- Mentan, Tatah. 2018. *The Elusiveness of Peace in a Suspect Global System*. Bamenda: Langaa RPCIG.
- Merriam-Webster [MW]. n.d. "Dictionary." Last accessed 7 July 2024. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/corruption>.
- Mijatović, Dunja. 2021. "Corruption undermines human rights and the rule of law." *Council of Europe, Commissioner for Human Rights*. Last accessed 7 July 2024. https://www.coe.int/en/web/commissioner/blog/2021/-/asset_publisher/aa3hyyf8wKBn/content/corruption-undermines-human-rights-and-the-rule-of-law.
- Mungiu, Alina, and Alina Mungiu-Pippidi. 2006. "Corruption: Diagnosis and Treatment." *Journal of Democracy* 17 (3): 86–99. doi: 10.1353/jod.2006.0050.
- Mungiu-Pippidi, Alina. 2022. "The Post-Truth about Corruption in the European Union." *Verfassungsblog*. Last accessed 7 July 2024. <https://verfassungsblog.de/the-post-truth-about-corruption-in-the-european-union/>.
- Naylor, Thomas R. 2004. *Hot Money and the Politics of Debt*, 3rd Edition. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Obura, Ken. 2014. "Unmasking the Phenomenon of Corruption: Perspectives from Legal Theory." *Speculum Juris* 28 (1): 124–160.

- OECD. 2014. *Illicit Financial Flows from Developing Countries: Measuring OECD Responses*. Paris: OECD.
- OECD. n.d. "Working Group on Bribery." Last accessed 7 July 2024. <https://www.oecd.org/corruption/anti-bribery/anti-briberyconvention/oecdworkinggrouponbriberyininternationalbusinesstransactions.htm>.
- OECD. n.d. "Putting an end to offshore tax evasion." Last accessed 7 July 2024. <https://web-archiv.oecd.org/tax/transparency/index.htm>.
- Palast, Gregory. 2001. "IMF's four steps to damnation." *Guardian*. Last accessed 8 July 2024. <https://www.theguardian.com/business/2001/apr/29/business.mbas>.
- Pearson, Gordon. 2020. *Remaking the Real Economy: Escaping Destruction by Organised Money*. Bristol: Bristol University Press.
- Perić Diligenski, Tijana. 2021. *Rasprava o političkoj korupciji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Pople, Keith. 2012. "Community Practice." In: *The SAGE Handbook of Social Work*. eds. James Midgley, Mel Gray and Stephen Webb, 279–294. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore: SAGE Publications.
- Posner, Eric, and Eric Glen Weyl. 2018. *Radical Markets: Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society*. New Jersey/Oxford: Princeton University Press.
- Regulation 549/2013 of the European Parliament and the Council on the European system of national and regional accounts in the European Union, 21 May 2013, OJ L 174, 26.6.2013.
- Ridgwell, Henry. 2013. "Bribery & Corruption Worsening Worldwide, Survey Shows." *Voice of America*. Last accessed 7 July 2024. <https://www.voanews.com/a/corruption-on-the-rise-global-survey-shows/1697914.html>.
- Rivas, Jesús. 2020. *Anaconda: The Secret Life of the World's Largest Snake*. New York: Oxford University Press.
- Rizzica, Lucia, and Marco Tonello. 2020. "Persuadable perceptions: the effect of media content on beliefs about corruption." *Economic Policy* 35 (104): 679–737. doi: 10.1093/epolic/eiaa026.
- Roosevelt Malloch, Theodore, and Jordan Mamorsky. 2013. *The End of Ethics and a Way Back: How to Fix a Fundamentally Broken Global Financial System*. Singapur: John Wiley&Sons.

- Rose-Ackerman, Susan, and Bonnie Palifka. 2016. *Corruption and Government Causes, Consequences, and Reform*, 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Royal, James. 2024. "Tax-efficient investing: 7 ways to minimize taxes and keep more of your profits." *Bankrate*. Last accessed 8 July 2024. <https://www.bankrate.com/investing/tax-efficient-investing-guide/>.
- Schinasi, Garry. 2006. *Safeguarding Financial Stability Theory and Practice*. Washington: IMF.
- Simmons, Richard, Paolo Dini, Nigel Culkin, and Giuseppe Littera [Simmons *et al.*]. 2021. "Crisis and the Role of Money in the Real and Financial Economies - An Innovative Approach to Monetary Stimulus." *Journal of Risk and Financial Management* 14 (3): 129–157. doi: 10.3390/jrfm14030.
- Stanković, Vladan, and Tijana Perić Diligenski. 2023. "Neformalni oblici društvene anomije." *Srpska politička misao* 80 (2): 227–249. doi: 10.5937/spm80-44054.
- Stevanović, Miroslav, and Dragan Đurđević. 2019. *Izazovi nacionalne bezbednosti danas: problem prepoznavanja specifičnih pretnji i rizika za osnovne vrednosti država u postindustrijskom svetu*. Beograd: Akademija za nacionalnu bezbednost/Službeni glasnik.
- Stiglitz, Joseph. 2002. *Globalization and its Discontents*. New York: Norton.
- Strategy of the National Security of the Republic of Serbia [SNSRS], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 94/2019.
- Suarez-Villa, Luis. 2015. *Corporate Power, Oligopolies, and the Crisis of the State*. New York: State University of New York Press.
- Transparency International. n.d. "What is corruption?" Last accessed 7 July 2024. <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption>.
- Transparency International. 2023. "Political Corruption in Europe: A Threat to More than Public Funds." *Transparency Internacional*. Last accessed 7 July 2024. <https://www.transparency.org/en/news/political-corruption-in-europe-threat-to-public-funds-integrity-watch>.
- Trittin-Ulbrich, Hannah, Andreas Georg Scherer, Iain Munro, and Glen Whelan [Trittin-Ulbrich *et al.*]. 2021. "Exploring the Dark and Unexpected Sides of Digitalization: Toward a Critical Agenda." *Organization* 28 (1): 8–25. doi: 10.1177/1350508420968184.
- Tucker, Jennifer. 2023. *Outlaw Capital: Everyday Illegalities and the Making of Uneven Development*. Athens: University of Georgia Press.

- UNCTAD, 2000. *Tax Incentives and Foreign Direct Investment A Global Survey*. New York, Geneva: United Nations.
- Unger, Brigitte, Joras Ferwerda, and Lucia Rossel. 2021. *Combating Fiscal Fraud and Empowering Regulators: Bringing Tax Money Back Into the Coffers*. Oxford: Oxford University Press.
- United Nations Convention against Transnational Organized Crime [UNCTOC], 15 November 2000, UNTS 2225.
- United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1373 (2001), Resolution 1373 (2001) Adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001.
- United Nations Convention against Corruption [UN Anti-Corruption Convention], 31 October 2003, UNTS 2349.
- UN General Assembly [UNGA]. 2006. *The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy*, A/RES/60/288 (20 September 2006).
- UN Statistical Commission. 2009. *System of National Accounts 2008*. UN, European Commission. New York: OECD, IMF, World Bank Group.
- United Nations Security Council [UNSC], S/RES/2462 (2019), Resolution 2462 (2019) Adopted by the Security Council at its 8496th meeting, on 28 March 2019.
- Wei, Shang-Jin. 1999. "Corruption in Economic Development." *The World Bank*. Last accessed 7 July 2024. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/175291468765621959/pdf/multi-page.pdf>.
- Weller, Christian, and Laura Singleton. 2006. "Peddling Reform: The Role of Think Tanks in Shaping the Neoliberal Policy Agenda for the World Bank and International Monetary Fund." In *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, eds Bernhard Walpen, Dieter Plehwe and Gisela Neunhöffer, 70–86. Oxon/New York: Routledge.
- Witteman, Lise. 2024. *Who's Watching Brussels?: Why the EU Deserves Better Watchdogs*. Follow the Money.
- World Bank. 1997. *Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank*. Washington: The World Bank Group.
- World Customs Organization [WCO]. 2023. *Illicit Trade Report 2022*. Brussels: WCO.
- Zekos, Georgios, 2020. *Finance Crimes Insider Trading and Money Laundering*. Hauppauge (NY): Nova Science Publishers.

Мирослав Стевановић*

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион – Никола Тесла*

Предраг Павлићевић**

*Факултет за међународне односе, дипломатију и
безбедност Универзитет Сингидунум*

ДЕТЕРМИНАНТЕ КОРУПЦИЈЕ У ГЛОБАЛНОМ ФИНАНСИЈСКОМ ПОРЕТКУ

Резиме

Антикорупцијски нормативно-правни опус и процедуре нису довели до сузбијања ове појаве на националним и на међународном нивоу, већ је она у порасту. Полазећи од аксиома да уколико нормативно-правни поредак не даје очекиване резултате неопходно је преиспитати схватање, те у овом раду проблематизујемо подстицаје ка коруптивном понашању у наднационалном финансијском поретку. Још крајем 1930-их година почиње прикривање и пласирање незаконитих прихода од организованог криминала кроз финансијске операције пласирањем готовине у услужне послове и некретнине у Канади, као и коришћењем међународних кредитних банака у Швајцарској (за његово репатрирање у виду кредита). Од 1950-их година ти приходи се пласирају у Куби, где је држава изменила законе о коцкању, тако да су привилеговани улагачи постали заштићени од провера и обезбеђени су им јавни подстицаји, попут ослобађања од пореза и бесцаринског увоза опреме и намештаја, од чега су тако додатно зарађивали па су периодичне исплате тражили и локални политичари. Од 1940-их развија се низ финансијских техника које су усмерене на заштиту клијената од тржишних кретања, затим базираних на експлоатацији инсајдерских информација, а данас комуникационе компаније постављају мрежну опрему близу владиних установа, а неки трејдери добијају извештаје непосредно од администрација пре јавног објављивања. Према проценама Уједињених нација,

* И-мејл адреса: mstevanovic@unionnikolatesla.edu.rs; ORCID: 0000-0002-1456-2130.

** И-мејл адреса: ppavlicevic@singidunum.ac.rs; ORCID: 0000-0003-1349-0136.

годишње се пере износ до пет одсто светске трговине, а стандарди обрачуна ЕУ и ММФ прокламују да се у националним обрачунима исказују и приходи од незаконитих активности. Отуда се поставља питање да ли и у којој мери системска корупција има упориште и у глобалним системима попут финансијског. Најраширенији облик пласмана, кредити, често су извор проблема са отплатом или подривања економског суверенитета и функционисања правне државе. Приступ проблему токова илегалног новца у светском финансијском поретку је генерално компликован и наглашено бирократски. Наднационални финансијски механизми који посредно омогућавају прикривање и стављање у функцију новца од корупције су проблематични за регулисање на националном нивоу у околностима када државе настоје да се прилагоде условима тог поретка. Чини се да делотворност нормативно-правног антикорупцијског поретка зависи од превазилажења бирократских облика надзора и од међународног инкриминисања стицања добити корупцијом.

Кључне речи: капитал, прање новца, системска корупција, национална безбедност

* Овај рад је примљен 26. јула 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 23. августа 2024. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском језику.

Часопис се објављује шест пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. април, 1. јун, 1. август, 1. октобар и 1. децембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови се Редакцији достављају њиховим постављањем на CEON платформу користећи следећи линк: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам.

Различити облици Chat box-а и други облици софтвера вештачке интелигенције не могу бити (ко)аутори радова који се прилажу на разматрање. Ови алати се могу користити само за стилистичке дораде језика, не и за писање делова рада, а аутори који их користе су у обавези да назначе сврху употребе оваквих алата на месту где су исти употребљени.

Аутори су у обавези да, уз (пожељно) институционалну имејл адресу коју достављају у тексту рукописа у фусноти уз име и презиме, доставе и своје ORCID бројеве.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацама.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацама.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.
(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milisavljević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet.
(Milisavljević i dr. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.
(Stepić 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23–46. Belgrade: Institute for Political Studies.
(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.
(Đurić i Stojadinović 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.
(Ellwood 2018, 11)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*.
Место издања: издавач.

Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS]. 2018. *Vodič za korišćenje EU fondova u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije.

(Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije [MEIRS] 2018) – прво навођење

(MEIRS 2018) – свако следеће навођење

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење
(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила“ и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – *prvo navođenje*

(IPS, n.d.) – *svako sledeće navođenje*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абееде која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Subotića (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Subotić (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна. Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обработити у програму *Word*, на следећи начин:

- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- сачувати рад у формату .doc.

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/
Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин:
1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:*
и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта и приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице**;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.
Наслов. Место издања:
издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

За детаљно упутство о цитирању и форматирању видети на интернет презентацији часописа (https://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/)

AUTHOR GUIDELINES

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published six times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1, April 1, June 1, August 1, October 1 and December 1.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions *of the Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian Political Thought* publishes papers that represent the results of the latest theoretical and empirical scientific research in the field of political science. When writing papers, authors should refer mainly to the results of scientific research published in scientific journals, primarily in political science journals.

Papers are published in Serbian and Cyrillic script or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are: February 1st, April 1st, June 1st, August 1st, October 1st, and December 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://asees-tant.ceon.rs/index.php/spm/login>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

All submitted works are checked for plagiarism or auto-plagiarism.

Various forms of chat boxes and other artificial intelligence software cannot be (co)authors of the papers under consideration. These tools can only be used for stylistic language editing, not for writing sections of the paper, and authors who use them are obliged to specify the purpose of using such tools at the point where they are used.

Authors are required to provide their ORCID numbers along with their (preferably) institutional email addresses, which they include in the manuscript text in a footnote alongside their names and surnames.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions of the *Rulebook on procedure, method of evaluation and quantitative presentation of scientific research results*.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Serbian political thought* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. “Title of the chapter.” In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or

at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semi-colons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

*Name and surname of the first author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source:* Processed by the author.

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора *

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname
of the author**

* In the footnote: E-mail address:
The institutional e-mail address is
strongly recommended.

Affiliation

**TITLE OF THE BOOK
REVIEW**

Below the title **place the image
of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author.
Year of publication. *Title of
the book*. Place of publication:
Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у обасмера. Рок зарецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме: У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно: Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикувању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА 2024. ГОДИНУ

СПМ 5/24

1. **Виолета Рашковић Таловић**, редовни професор,
Факултет за међународну политику и безбедност, Београд;
2. **Зоран Кековић**, редовни професор,
Факултет безбедности, Универзитет одбране у Београду;
3. **Радојица Лазић**, редовни професор,
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд;
4. **Милан Милошевић**, редовни професор,
Факултет за пословне студије и право, Београд;
5. **Милена Пешић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
6. **Сања Стошић**, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
7. **Ненад Антонијевић**, научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд;
8. **Милован Суботић**, виши научни сарадник,
Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд
9. **Весна Станковић Пејновић**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
10. **Зоран Милошевић**, научни саветник,
Институт за политичке студије, Београд;
11. **Тијана Перић Дилигенски**, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд;
12. **Душко Бодрожа**, научни сарадник,
Институт економских наука. Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Миша Стојадиновић. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- .
- Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Београд : Донат граф). - 23 cm

Двомесечно. - Текст на срп. и енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. - Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) =

ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXXI vol. 87 број 5/2024.

9 770354 598003